

Διανόηση: η περίπτωση των ρώσων επαναστατών δημοκρατών της δεκαετίας του 1860

Μερικές σημασίες της έννοιας «διανόηση»

Το πρόβλημα της κοινωνικής ευθύνης της διανόησης άρχισε να συζητιέται στη Δυτική Ευρώπη μετά το 1898, όταν δημοσιεύτηκε το «μανιφέστο των διανοούμενων» σε σχέση με την υπόθεση Dreyfus¹. Ολόκληρες δεκαετίες οι συζητήσεις στράφηκαν γύρω από τις αντιλήψεις του Α. Γκράμσι περί «παραδοσιακών» και «οργανικών διανοούμενων», τους καυστικούς λόγους του Ζ. Μπεντά για την «προδοσία της διανόησης»², ενώ πρόσφατα έγιναν αντικείμενο διερεύνησης και οι απόψεις του Π. Μπουρντιέ περί «συλλογικού διανοούμενου».

Λιγότερο γνωστή παραμένει στη Δυτική Ευρώπη η συζήτηση για τη διανόηση στο δεύτερο μισό του 19ου - αρχές του 20ού αιώνα στη Ρωσία. Η έννοια της στρατευμένης διανόησης έγινε αντικείμενο διερεύνησης στη Ρωσία, σε μια περίοδο που ο μαρξισμός ήταν ακόμη άγνωστος και το εργατικό κίνημα και οι μπολσεβίκοι δεν είχαν εμφανιστεί. Εδώ θα επιχειρήσουμε να αναλύσουμε τον τρόπο κατανόησης της στρατευμένης διανόησης από τους επαναστάτες δημοκράτες της δεκαετίας του 1860 (Τσερνισέφσκι, Ντομπρολιούμποφ, Πίσσαρεφ κ.ά.).

Αρχικά θα ήταν σκόπιμο να κάνουμε ορισμένες εισαγωγικές παρατηρήσεις σχετικά με την έννοια «διανόηση». Διανοούμενι σημαίνει, πρώτα απ' όλα, σκέπτομαι, αναστοχάζομαι, κρίνω. Αν πάρουμε την έννοια διανόηση με το ευρύτερο νόημα της λέξης, τότε μπορούμε να φτάσουμε στο συμπέρασμα ότι όλοι οι σκεπτόμενοι άνθρωποι, στον έναν ή στον άλλο βαθμό, είναι διανοούμενοι³.

Σύμφωνα με τη μαρξιστική θεωρία, η νόηση ως λειτουργία του εγκεφάλου είναι η διαδικασία αντανάκλασης, μέσω εννοιών, κατηγοριών, κρίσεων των ουσιαστών χαρακτηριστικών, των εσωτερικών σχέσεων και νόμων ανάπτυξης της αντικειμενικής πραγματικότητας. Η εν λόγω ικανότητα αναπτύσσεται ως πτυχή της συλλογικής, εργασιακής δραστηριότητας του ανθρώπου, του πρακτικού μετασχηματισμού της φύσης, που θα ήταν αδύνατος δίχως τη συνειδητή χρησιμοποίηση των ιδιοτήτων και των νόμων κίνησης των υλικών αντικειμένων. Δεν είναι τυχαίο ότι οι πρώτες εμβρυακές μορφές νόησης (διαδικασίες ανάλυσης, σύνθεσης, ταξινόμησης κ.λπ.), που εμφανίστηκαν στα ανώτερα θηλαστικά (βλ. πειράματα του W. Kohler για τη διάνοια στους πιθήκους⁴), σχετίζονται με τη σποραδική, άτακτη χρησιμοποίηση και κατασκευή εργαλείων και τεχνικών μέσων για την εξάσκηση διαμεσολαβημένης

Ο Μ. Δαφέριμος είναι διδάκτωρ Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Λομονόσοφ της Μόσχας.

επίδρασης προς την περιβάλλουσα φύση και την πρόσκτηση των φυσικών αντικειμένων, τα οποία ικανοποιούν τις βιολογικές ανάγκες τους. Οι πρώτες μορφές διάνοιας, που εμφανίστηκαν στις ανώτερες βαθμίδες της βιολογικής εξέλιξης των ανώτερων θηλαστικών, αναπτύσσονται ολόπλευρα κατά την ιστορική ανάπτυξη της ανθρωπότητας.

Σύμφωνα με την ανθρωπιστική παράδοση της πρώιμης αστικής φιλοσοφίας και ιδιαίτερα του Διαφωτισμού, η ανάπτυξη της νόησης δεν αποτελεί μονοπώλιο κάποιας αριστοκρατίας του πνεύματος. Αντιθέτως, κάθε άνθρωπος διαθέτει την ικανότητα –κάτω από ορισμένες ιστορικές και παιδαγωγικές προϋποθέσεις– να κατακτήσει τις ανώτερες βαθμίδες του πολιτισμού.

Ο όρος διάνοηση έχει μια δεύτερη σημασία, όταν γίνεται λόγος για το κοινωνικό στρώμα που απασχολείται κατ' εξοχήν με τη διανοητική εργασία. Η δεύτερη σημασία του όρου διάνοηση αναφέρεται στη συστηματική επαγγελματική ενασχόληση ενός κοινωνικού στρώματος στη σφαίρα της πνευματικής παραγωγής, της δημιουργίας και της διάδοσης πολιτισμικών προϊόντων⁵. Ιστορικά, η εμφάνιση του στρώματος αυτού πραγματοποιήθηκε την εποχή της αποσύνθεσης του πρωτόγονου κοινοτικού συστήματος και της εμφάνισης της ταξικής κοινωνίας, ενώ η διαμόρφωσή του συνεχίζεται σε όλη τη διάρκεια της μέχρι τώρα ιστορίας της ανθρωπότητας.

Κατά την περίοδο της πρωταρχικής του εμφάνισης, αυτό το κοινωνικό στρώμα ανέλαβε τη λειτουργία της συστηματικής παρατήρησης των φυσικών φαινομένων, της κωδικοποίησης των συσσωρευμένων γνώσεων και της εξασφάλισης της μεταβίβασής τους στις επόμενες γενιές⁶. Το προνόμιο της ενασχόλησης στη σφαίρα της πνευματικής παραγωγής εξασφαλιζόταν εξαιτίας του ότι η πλειοψηφία των ατόμων ήταν απασχολημένη στη σφαίρα της παραγωγής υλικών αγαθών. Η συσσώρευση υπερπροϊόντος, δηλαδή η συγκέντρωση υλικών αγαθών πάνω από την ελάχιστη ποσότητα που ήταν απαραίτητη για τη βιολογική επιβίωση της κοινότητας, αποτελούσε αναγκαία προϋπόθεση για την εμφάνιση μιας ιδιαίτερης ομάδας ανθρώπων, οι οποίοι ασχολούνταν με τη διευθέτηση των κοινών υποθέσεων της κοινότητας και τη μελέτη των φυσικών φαινομένων. Αυτή την περίοδο, η οργάνωση και η διοίκηση της κοινότητας, η παρατήρηση των φυσικών φαινομένων και οι πρώτες μορφές καλλιτεχνικής δημιουργίας μόλις άρχισαν να διαφοροποιούνται από την εργασιακή πρακτική.

Ευθύς εξαρχής διαφαίνεται η αντιφατικότητα στην κοινωνική θέση και τον κοινωνικό ρόλο της ομάδας των ατόμων που ασχολούνται με την πνευματική εργασία. Αυτή η κοινωνική ομάδα είχε προνομιακό χαρακτήρα και τα μέλη της απέκτησαν τη δυνατότητα πνευματικής αυτοανάπτυξης, ενώ η πλειοψηφία του πληθυσμού αναλισκόταν σε εξοντωτική, χειρωνακτική εργασία και βρισκόταν σε άθλιες συνθήκες διαβίωσης. Βέβαια, η ομάδα των ατόμων που αποσπάστηκε από τη σφαίρα της υλικής παραγωγής συνέβαλε ουσιαστικά στη γρήγορη πολιτισμική ανάπτυξη της ανθρωπότητας. Όμως, στα ανταγωνιστικά στάδια της ιστορικής ανάπτυξης, το μεγαλύτερο μέρος των λαϊκών μαζών παρέμενε αποξενωμένο από τη διαδικασία της πνευματικής παραγωγής και τις πνευματικές και υλικές κατακτήσεις της κοινωνίας.

Μέχρι και το 19ο αιώνα, οι περισσότεροι άνθρωποι των «Γραμμάτων και των Τεχνών» ήταν άμεσα εξαρτημένοι από τους μεγιστάνες της εξουσίας και του πλούτου, μετατρέπονταν αναπόφευκτα σε κόλακες, υμνολογώντας τους «προστάτες» τους και αποκρύπτοντας τις φανulότητες και τη διαφθορά τους. Ακόμα και μεγάλοι διαφωτιστές όπως ο Βολταίρος,

που καταπολεμούσε την τυραννία και το φανατισμό, είναι γνωστό ότι είχε συμφεροντολογικές συναλλαγές με τον Φρειδερίκο της Πρωσίας, στον οποίο και έπλεκε χαμερπή εγκώμια⁷. Υπήρχαν βέβαια και φωτεινές εξαιρέσεις πνευματικών ανθρώπων που αντιτάχθηκαν στην κολακεία και στις μυθοπλασίες των ποιητών και των συγγραφέων της εποχής τους (Λουκιανός⁸, V. Spinoza κ.ά.).

Το πρόβλημα της διανόησης τέθηκε με νέους όρους την εποχή της κυριαρχίας του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, της μετατροπής της επιστήμης σε άμεση παραγωγική δύναμη και της υποταγής της διανοητικής εργασίας στην παραγωγή υπεραξίας. Στην περίοδο αυτή οξύνθηκαν οι εσωτερικές διαφοροποιήσεις και αντιθέσεις στο εσωτερικό του διαταξικού στρώματος της διανόησης και στις σχέσεις του με τα άλλα κοινωνικά στρώματα και τάξεις. Η τάση προλεταριοποίησης της διανοητικής εργασίας συνυπάρχει με την τάση προσχώρησης σημαντικού μέρους της διανόησης στην αστική τάξη.

Η διανόηση με την τρίτη σημασία του όρου δεν είναι απλώς οι σκεπτόμενοι άνθρωποι ούτε η επαγγελματική ομάδα των ατόμων που έχουν ανώτατη μόρφωση και ασχολούνται με την πνευματική εργασία. Η «ιντελιγκέντσια»⁹ δεν ταυτίζεται με τους "intellectuals". Η ιντελιγκέντσια είναι η ομάδα μορφωμένων ατόμων που ασκούν αδυσώπητη κριτική στην κοινωνική αδικία, στην εκμετάλλευση, στην καταρράκωση της ανθρώπινης προσωπικότητας, ακολουθούν επαναστατική στάση ζωής και με το θεωρητικό και πρακτικό έργο τους στρατεύονται συνειδητά στην υπόθεση της προοδευτικής ανάπτυξης της ανθρωπότητας. Η στρατευμένη διανόηση διαμορφώνεται ως αποτέλεσμα μιας συνειδητής κοινωνικής επιλογής: της υποστήριξης των «ταπεινών και καταφρονεμένων» και της σύγκρουσης με την αυθαιρεσία και τη διαφθορά της αστικής εξουσίας.

Στις «Ιστορικές Επιστολές» του, ο P. Λαντον διατύπωσε την άποψη ότι η τέχνη και η επιστήμη από μόνες τους δεν εξασφαλίζουν αυτόματα την κοινωνική πρόοδο. Ο καλλιτέχνης ή ο επιστήμονας μπορεί να συμβάλει στην προοδευτική ανάπτυξη της ανθρωπότητας μόνο στο βαθμό που αφιερώνει τις δυνάμεις του για τη διάδοση και την εφαρμογή των αποκτημένων γνώσεων¹⁰. Κατά τον P. Λαντον, ταλαντούχοι επιστήμονες και καλλιτέχνες μπορεί να βρεθούν εκτός της πορείας της προοδευτικής ανάπτυξης της ανθρωπότητας, αν παραμείνουν αδιάφοροι στην κοινωνική αδικία, εγκλωβιστούν στη στενή σφαίρα της επαγγελματικής τους ενασχόλησης και αποξενωθούν από την κοινωνική πραγματικότητα που τους περιβάλλει.

Η τρίτη σημασία του όρου διανόηση (ιντελιγκέντσια) εμφανίστηκε στη Ρωσία το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα¹¹. Το γίνεσθαι της στρατευμένης διανόησης συνδέεται με τη διαμόρφωση των ιστορικών προϋποθέσεων για την υπέρβαση της αντίθεσης πνευματικής και χειρωνακτικής εργασίας. Δεν είναι τυχαίο ότι, την ιστορική περίοδο κατά την οποία εμφανίστηκε η στρατευμένη διανόηση, οξύνθηκαν οι εσωτερικές αντιθέσεις της αστικής κοινωνίας, δημιουργήθηκαν συνθήκες για τη δραστηριοποίηση των λαϊκών μαζών και την ενεργή συμμετοχή τους στα ιστορικά δρώμενα και διαμορφώθηκαν οι ιστορικές προϋποθέσεις για την επαναστατική ανατροπή της κεφαλαιοκρατίας.

Η ιντελιγκέντσια και η ανάπτυξη του επαναστατικού κινήματος στη Ρωσία

Ο Λένιν διέκρινε τρία στάδια ανάπτυξης του επαναστατικού κινήματος της Ρωσίας¹², σε συνάρτηση με την κοινωνική ομάδα που πρωταγωνιστούσε: στο πρώτο στάδιο πρωταγωνιστικό ρόλο διαδραμάτισαν ευπατρίδες. Σ' αυτό το στάδιο αναπτύχθηκε το κίνημα των «δεκεμβριστών» και ξεκίνησε η διαφωτιστική δραστηριότητα του Χέρτσεν. Κατά το δεύτερο στάδιο κατευθυντήρια δύναμη του κινήματος έγιναν οι επαναστάτες «ραζνοσίντσι». Ο Λένιν διαχώρισε δυο περιόδους στα πλαίσια αυτού του σταδίου: η πρώτη περίοδος σηματοδεύτηκε από τους αγώνες του Τσερνισέφσκι και των συντρόφων του, ενώ η δεύτερη περίοδος χαρακτηρίστηκε από τη δράση των ναρόντνικων. Στο τρίτο στάδιο, η εργατική τάξη έγινε κατευθυντήρια κοινωνική δύναμη του επαναστατικού κινήματος και εμφανίστηκε το πολιτικό κόμμα που εξέφρασε τα συμφέροντά της.

Σε καθεμία από τις προαναφερόμενες περιόδους ανάπτυξης του επαναστατικού κινήματος αναπτύχθηκε μια συγκεκριμένη γενιά διανοουμένων που αντιστοιχούσε στις ιδιαιτερότητες και στις κοινωνικές ανάγκες της συγκεκριμένης εποχής. Η έννοια της στρατευμένης διανοήσης εμφανίστηκε κατά το δεύτερο στάδιο ανάπτυξης του επαναστατικού κινήματος στη Ρωσία και συνδέθηκε με τη θεωρητική και πρακτική δραστηριότητα του Τσερνισέφσκι και των άλλων επαναστατών δημοκρατών. Βέβαια, ο ίδιος ο όρος «ιντελιγκέντσια» δεν χρησιμοποιήθηκε στα έργα τους, εντούτοις υπάρχει μια σαφής προσέγγιση της ουσίας του προβλήματος.

Το γίνεσθαι της ρώσικης διανοήσης συνδέθηκε με την ενεργοποίηση της κοινωνικής ομάδας «ραζνοσίντσι», που διαμορφώθηκε στη Ρωσία το 18ο και 19ο αιώνα. Οι ραζνοσίντσι ήταν μια ανομοιογενής κοινωνική ομάδα του αστικού πληθυσμού της Ρωσίας, που προέρχονταν από τις πιο διαφορετικές κατεστημένες τάξεις και για κάποιο λόγο «διέρρεαν» εκτός των ορίων τους. Οι σημαντικότερες κατεστημένες τάξεις στη Ρωσία τη συγκεκριμένη περίοδο ήταν: οι ευγενείς, ο κλήρος, οι αγρότες και οι έμποροι¹³. Σε αντιδιαστολή με τους ευγενείς και τους αγρότες, τα δικαιώματα των οποίων είχαν κληρονομικό χαρακτήρα, τα παιδιά των ιερέων που δεν ακολουθούσαν το επάγγελμα του πατέρα τους, όπως επίσης τα παιδιά των εμπόρων που δεν μπορούσαν ή δεν επιθυμούσαν να αγοράσουν το ειδικό πιστοποιητικό της συγκεκριμένης συντεχνίας, περνούσαν στην κατηγορία των «ραζνοσίντσι»¹⁴. Οι απόκληροι και περιθωριακοί ραζνοσίντσι στη νεανική περίοδο της ζωής τους πάλευαν σκληρά για να επιβιώσουν, επεδίωκαν με κάθε τρόπο να σπουδάσουν και επέλεγαν κατά κανόνα κάποιο «ελεύθερο επάγγελμα»: γίνονταν οικοδιδάσκαλοι, καλλιτέχνες, γεωπόνοι, μηχανικοί, επιστήμονες κ.λπ.

Οι επαναστάτες δημοκράτες ήταν το πιο ριζοσπαστικό τμήμα των ραζνοσίντσι¹⁵. Θεωρούσαν, όπως και οι διαφωτιστές, ότι η εξάπλωση των νέων ορθών ιδεών, η υπέρβαση των προκαταλήψεων, των δεισιδαιμονιών και της αμάθειας των λαϊκών μαζών αποτελούν το θεμέλιο της κοινωνικής προόδου. Σε αντιδιαστολή με τους διαφωτιστές, εκείνους που έδιναν μεγαλύτερη σημασία στη διαφώτιση των μοναρχών της Ευρώπης, οι επαναστάτες δημοκράτες επικέντρωσαν την προσοχή τους στην προετοιμασία και στην εκπαίδευση του λαού. Επιχείρησαν να εφαρμόσουν με συνέπεια και αποφασιστικότητα στην πράξη (και όχι μόνο τυπικά) το αίτημα της δημοκρατίας, της ελευθερίας του Τύπου κ.λπ., αναδεικνύοντας

μ' αυτό τον τρόπο τα ιστορικά όρια και τους περιορισμούς της αστικής κοινωνίας. Οι πιο πρωτοπόροι απ' αυτούς άρχισαν να κατανοούν ότι δίχως ριζικούς κοινωνικούς μετασχηματισμούς η διαφώτιση και η εξάπλωση των ορθών ιδεών δεν μπορεί να εξασφαλίσει την υπέρβαση της τυραννίας και της εκμετάλλευσης.

Ο Μπελίνσκι ήταν αναμφίβολα ο πνευματικός πατέρας των επαναστατών δημοκρατών της δεκαετίας του 1860 και τα έργα του διαπαιδαγόησαν μια ολόκληρη γενιά ανθρώπων που ήρθε σε ρήξη με το συντηρητικό κατεστημένο της τσαρικής Ρωσίας. Μετά από μια μακρία προσωπική πορεία αναζήτησης, ο Μπελίνσκι αμφισβήτησε τη χεγκελιανή φιλοσοφία και αισθητική και οδηγήθηκε στην επαναστατική κριτική της κοινωνικής πραγματικότητας. Ο Μπελίνσκι θεωρούσε ότι η τέχνη αναπαριστά την πραγματικότητα μέσα από καλλιτεχνικά απεικασματα, ενώ η επιστήμη την αντανακλά μέσω λογικών κατηγοριών. Αυτός ο εξαιρετικός κριτικός της ρώσικης λογοτεχνίας, στηριγμένος στις αρχές του κριτικού ρεαλισμού, υποστήριξε ότι η τέχνη αποτελεί απεικόνιση των τυπικών, ουσιαστικών, οξυμένων πτυχών της κοινωνικής πραγματικότητας. «Ο ποιητής δεν πρέπει να εκφράζει το επιμέρους και τυχαίο, αλλά το γενικό και αναγκαίο που δίνει χροιά και νόημα σ' ολόκληρη την εποχή του»¹⁶.

Ο Τσερνισέφσκι στηρίχθηκε στις αισθητικές αντιλήψεις του Μπελίνσκι, καταφέροντας να τους προσδώσει μια πιο συνετή και συστηματική φιλοσοφική θεμελίωση. Σύμφωνα με τον Λένιν, «ο Τσερνισέφσκι ήταν ο μοναδικός πραγματικά μεγάλος ρώσος συγγραφέας που κατάφερε, από τα μέσα της δεκαετίας του '50 ως το '88, να παραμείνει στο επίπεδο ενός ολοκληρωμένου φιλοσοφικού υλισμού και να αποτινάξει τις αξιολύπτες μωρολογίες των νεοκαντιανών, θετικιστών, μαχιστών και κάθε λογής εκλεκτικιστών»¹⁷.

Ο Τσερνισέφσκι δεν περιορίστηκε, όπως ο Μπελίνσκι, στο επίπεδο της λογοτεχνικής κριτικής. Ασχολήθηκε με ένα εκπληκτικό σε εύρος και πολυπλοκότητα φάσμα προβλημάτων. Εξαιρετική σημασία έχουν όχι μόνο οι οικονομικές αναλύσεις του σχετικά με την κατάσταση της Ρωσίας την εποχή της κατάργησης του δικαίου της δουλοπαροικίας, αλλά και η κριτική διερεύνηση της αστικής πολιτικής οικονομίας. Ο ανθρωπολογικός υλισμός του Τσερνισέφσκι υπερέχει μεθοδολογικά του ανθρωπολογικού υλισμού του Φόιερμπαχ, διότι δεν στηρίζεται απλώς στην κριτική της θρησκείας, αλλά και στην κριτική της πολιτικής και της πολιτικής οικονομίας.

Ο Τσερνισέφσκι θα μπορούσε, αν ο ίδιος το επιθυμούσε, να κάνει λαμπρή πανεπιστημιακή καριέρα, εντούτοις αυτός ήρθε σε ρήξη με το πανεπιστημιακό κατεστημένο της εποχής του. Οι υλιστικές απόψεις, που υιοθέτησε ο Τσερνισέφσκι στη διδακτορική του διατριβή με θέμα *Η αισθητική σχέση της τέχνης προς την πραγματικότητα*, ήταν τόσο ριζοσπαστικές για την εποχή του, που πέρασαν τρία χρόνια μετά τη δημόσια υποστήριξη της διατριβής του για να γίνει η επίσημη επικύρωσή της. Το πτυχίο του διδάκτορα ήταν ήδη άχρηστο στον Τσερνισέφσκι, που είχε ήδη επιλέξει το επάγγελμα του δημοσιογράφου στα περιοδικά της εποχής. Ο ρώσος ποιητής Νεκράσοφ διαισθάνθηκε το ταλέντο του Τσερνισέφσκι και τον προσκάλεσε ως μόνιμο συνεργάτη του περιοδικού *Σοβρεμένιχ*. Μετά από λίγο χρονικό διάστημα, ο Τσερνισέφσκι γνωρίστηκε με τον Ντομπρολιούμποφ, ο οποίος έγινε ο στενότερος φίλος και συνεργάτης του.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1850 - αρχές τις δεκαετίας του 1860, έγινε η διαφοροποίηση

του δημοκρατικού και φιλελεύθερου ρεύματος, της επαναστατικής και της ρεφορμιστικής τάσης στο κοινωνικό κίνημα. Το μέχρι τότε ενιαίο στρατόπεδο των «προοδευτικών» δυνάμενων διασπάστηκε. Η σύγκρουση των δύο τάσεων στο περιοδικό *Σοβρεμένικ* και η αποχώρηση του Τουργκένεφ και των άλλων φιλελευθέρων εκφράζει την κρίση στρατηγικής και τακτικής στο κοινωνικό κίνημα. Μετά την αποχώρηση των φιλελευθέρων, η διεύθυνση του περιοδικού *Σοβρεμένικ* στην ουσία πέρασε στους Τσερνισέφσκι και Ντομπρολιούμποφ.

Σύμφωνα με τον Τσερνισέφσκι, η επιστημονική και καλλιτεχνική δημιουργία δεν πραγματοποιείται από κάποιο «καθαρό» και «αμόλυντο» – από τη μιαρή πραγματικότητα – πνεύμα, όπως φαντάζονται οι πάσης λογής ιδεαλιστές διανοητές. «Σε όλους τους κλάδους της ανθρωπίνης δραστηριότητας αποκτούν εκθαμβωτική ανάπτυξη μόνο αυτές οι κατευθύνσεις που βρίσκονται σε ζωντανή σχέση με τις ανάγκες τις κοινωνίας. Αυτό που δεν έχει τις ρίζες του στο έδαφος της ζωής μαραίνεται, ξεθωριάζει και όχι μόνο δεν αποκτά ιστορική σημασία, αλλά από μόνο του, δίχως επαφή με την κοινωνική δράση, γίνεται ασήμαντο»¹⁸. Ο Τσερνισέφσκι παρέπεμψε στο παράδειγμα της αρχαίας ελληνικής γλυπτικής που ήγκασε την περίοδο της κλασικής αρχαιότητας, επειδή απεικόνισε την κυρίαρχη τάση της κοινωνικής ζωής την εν λόγω εποχή και απετέλεσε έκφραση της λατρείας της ομορφιάς του ανθρώπινου σώματος. Αντίστοιχα, η γοτθική αρχιτεκτονική εξέφρασε και υπηρέτησε τη μεσαιωνική κοσμοαντίληψη. Γενικότερα, η τέχνη δεν μπορεί να αναχθεί εξ ολοκλήρου σε φαινόμενο ατομικής τέρησης και να αποσπαστεί από τις ανάγκες, τις διαθέσεις, τα συναισθήματα και τις αναζητήσεις των ανθρώπων που ζουν τη συγκεκριμένη ιστορική εποχή.

Η λογοτεχνία και η λογοτεχνική κριτική, στα μέσα της δεκαετίας του 1850 στη Ρωσία, ως ευαίσθητο βαρόμετρο, φάνερωνε την αναζήτηση ενός διαφορετικού τύπου προσωπικότητας στην κοινωνία. Ο Ντομπρολιούμποφ παρατηρούσε ότι οι «περιττοί άνθρωποι» («λίσιε λιούντι») της ρώσικης λογοτεχνίας, χαρακτηριστικοί για την περίοδο 1820-1850, είχαν εξαντλήσει το δημιουργικό δυναμικό τους και δεν ικανοποιούσαν πλέον τα πρωτοπόρα κοινωνικά στρώματα. Ο Πετσόριν (Λέρμοντοφ), ο Τσάτσκι (Γκριμπογιέντοφ), ο Ρουντίν (Τουργκένεφ) αποτελούν διαφορετικά πρόσωπα του ίδιου κοινωνικού τύπου: ενός ευφυούς, ευγενικού ανθρώπου που γίνεται φορέας νέων ιδεών στη ρώσικη κοινωνία, όμως δεν βρίσκει μια σημαντική κοινωνική υπόθεση για να αφιερώσει τις δυνάμεις του. Οι ευγενείς παρορμήσεις των «περιτών ανθρώπων» δεν αποκτούν πρακτικό υπόβαθρο, αλλά εγκλωβίζονται στο επίπεδο των «αγαθών» προθέσεων και οι ίδιοι περιθωριοποιούνται, εξορίζονται ή εξολοθρεύονται.

Στις παραμονές της κατάρρευσης της δουλοπαροικίας, ο Τσερνισέφσκι ασκούσε δριμύτατη κριτική στη διατακτικότητα και στην ατολμία των ρώσων φιλελευθέρων, στην αποστασιοποίησή τους από την ενεργητική, κοινωνικά προσανατολισμένη, πρακτική δράση. Ο Τσερνισέφσκι τούς συνέκρινε με τον ήρωα στο μυθιστόρημα του Τουργκένεφ «Άσια», ο οποίος την αποφασιστική στιγμή εγκαταλείπει από δειλία την κοπέλα που τον αγάπησε. «Αυτός λακίζει, υποχωρεί αδύναμα απ' όλα αυτά για τα οποία χρειάζεται πλατιά αποφασιστικότητα και γενναία, παρακινδυνευμένη δράση, ακριβώς επειδή η ζωή του τον έμαθε μόνο στη χλομή μικρότητα σ' όλες τις περιστάσεις»¹⁹. Παρόμοιοι «ήρωες» αρέσκονται να φλερτάρουν τις όμορφες γυναίκες, αλλά, όταν συναντήσουν κάποια γυναίκα με ισχυρό χαρακτήρα, αποσύρονται, γιατί τρέμουν στην ιδέα ότι δεν θα τους δοθεί το δικαίωμα να την αντιμετωπίσουν ως άψυχη κούκλα και αντικείμενο της δικής τους ιδιοκτησίας.

Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι εγκαταλείπουν τις «ευαισθησίες» και τη φιλολαϊκή ρητορεία τους (ελευθερία, ανθρωπίνια δικαιώματα κ.λπ.), όταν στην πράξη πρέπει να έρθουν σε σύγκρουση με την εξουσία και να υπερασπίσουν τους φτωχούς και τους αδικημένους. Η εξαιρετική ευαισθησία τους, σε ό,τι έχει σχέση με το άτομό τους ή τα συμφέροντα του κύκλου τους, μετατρέπεται σε εκπληκτική σκληρότητα και άκρατο κυνισμό στην αντιμετώπιση των «ξένων» και «άξεστων» γι' αυτούς λαϊκών στρωμάτων. Οι άσκοπες θεωρητικές και υπαρξιακές ομφαλοσκοπήσεις τους αποτελούν έκφραση της ατομικής αυταρέσκειας και της δειλίας τους να κάνουν έστω και ένα γενναίο και παρακινδυνευμένο πρακτικό βήμα στη ζωή τους.

Η κοινωνική συμπεριφορά της διάνοησης αυτού του τύπου παραπέμπει στην ατολμία του Άμλετ, που διαρκώς καθυστερούσε να δράσει και να εκδικηθεί για τη δολοφονία του πατέρα του, προτιμώντας να αναστοχάζεται και να φλινάρει. Η αναποφασιστικότητα, η δειλία και η διστακτικότητα παρουσιάζονται από το ρώσο συγγραφέα Τουργκένεφ ως συστατικά στοιχεία της εγωκεντρικής προσωπικότητας του Άμλετ, ο οποίος ζει μόνο για τον εαυτό του. Αντιθέτως, ο Δον Κιχώτης, σύμφωνα με τον Τουργκένεφ, ζει για τους άλλους, παλεύει για το καλό των αδελφών του και αντιπαρτίθεται στις δυνάμεις του «κακού» που καταδυναστεύουν την ανθρωπότητα²⁰. Παρά το γεγονός ότι ο Δον Κιχώτης είναι λιγότερο μορφωμένος από τον Άμλετ, αποτελεί πιο ευγενική και χρήσιμη μορφή για την ανθρωπότητα, διότι θεωρούσε ντροπή τον εγκλωβισμό του στο ατομικό συμφέρον και αγωνιζόταν για μια μεγάλη επίγεια υπόθεση. Βέβαια, ο Τουργκένεφ παρομοίαζε τον Τσερνισέφσκι και τους ομοϊδέατες του σαν σύγχρονους Δον Κιχώτες που, παρά την ευγενή δράση τους, παραμένουν αθεράπευτα ονειροπόλοι και αιθεροβάμονες.

Κατά τη δική μου άποψη, είναι αρκετά αμφισβητούμενη η ερμηνεία του Δον Κιχώτη που πρότεινε ο Τουργκένεφ. Πρώτ' απ' όλα, αξίζει να σημειωθεί ότι ο Δον Κιχώτης αποτελούσε μια παρωδία των επικών μυθιστορημάτων της μεσαιωνικής εποχής και γράφτηκε όταν η εποχή των ιπποτικών περιπετειών είχε περάσει ανεπιστρεπτί. Απ' αυτή την άποψη, η κοινωνική συμπεριφορά της φιλελεύθερης διάνοησης και οι απόπειρες υλοποίησης των άλλοτε ένδοξων και ηρωικών ιδανικών της εποχής της Γαλλικής Επανάστασης (ελευθερία, ισότητα, αλληλεγγύη) στην εποχή που έπεται της Επανάστασης του 1848, όταν η αστική τάξη μεταβλήθηκε τελειωτικά σε αντεπαναστατική τάξη και συμμετείχε στην κατάπνιξη του κινήματος των εξεγερμένων λαϊκών μαζών, εξέφραζε έναν ιδιότυπο δονκιχωτισμό.

Ο δονκιχωτισμός αποτελεί χαρακτηριστικό στοιχείο της φιλελεύθερης διάνοησης, που μάχεται ιδεολογικά με τα φαντάσματα (το φάντασμα της επανάστασης, το φάντασμα των αυταρχικών και δεσποτικών τάσεων των ριζοσπαστών κ.λπ.), ενώ παραμένει τυφλή και αδιάφορη στα υπαρκτά τερατουργήματα (στη φτώχεια, στην εξαθλίωση του πληθυσμού) και συμβιβάζεται χωρίς ηθικούς ενδοιασμούς με το «βασιλείο της βαρβαρότητας».

Την περίοδο προετοιμασίας της μεταρρύθμισης για την κατάργηση του δικαίου της δουλοπαροικίας στη Ρωσία, η οποία έγινε τελικά από την τσαρική κυβέρνηση το 1861, οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι στη Ρωσία πρότειναν την απελευθέρωση των αγροτών με εξαγορά της γης που καλλιεργούσαν και στην ουσία ήταν δική τους. Ο Τσερνισέφσκι ήρθε σε ρήξη με τη φιλελεύθερη διάνοηση, τονίζοντας ότι δεν υπήρχαν οι αναγκαίες κοινωνικές δυνάμεις που θα μπορούσαν να απελευθερώσουν πραγματικά (και όχι τυπικά) τους αγρότες

στη Ρωσία. «Λένε: “θα ελευθερώσουμε τους αγρότες”. Πού υπάρχουν δυνάμεις για μια τέτοια υπόθεση; Δεν υπάρχουν δυνάμεις. Είναι παράλογο να επιχειρείς να πραγματώσεις μια υπόθεση όταν δεν υπάρχουν οι απαιτούμενες δυνάμεις γι’ αυτό. Βλέπετε πώς εξελίσσονται τα πράγματα. Θα αρχίσουν να τους απελευθερώνουν. Ποια θα είναι η έκβαση; Σκεφτείτε μόνοι σας τι γίνεται όταν ξεκινάς μια υπόθεση την οποία δεν μπορείς να την πραγματώσεις. Φυσικά, θα καταστρέψεις την υπόθεση, θα βγει μια αηδία»²¹.

Ο τσάρος προτίμησε να «απελευθερώσει» ο ίδιος τους αγρότες, από «τα πάνω», για να αποφύγει την εξέγερσή τους και την απελευθέρωσή τους με τις δικές τους δυνάμεις, από «τα κάτω». Έτσι, επικράτησε ένα σχέδιο μεταρρύθμισης (εξαγορά από τους αγρότες της γης που μέχρι τότε καλλιεργούσαν, σε τιμές πολύ υψηλότερες από τις πραγματικές), το οποίο οδηγούσε στην εξαθλίωση της αγροτιάς και στον πλουτισμό των φεουδαρχών. Η τυπική νομική ελευθερία, που επιθυμούσαν να εξασφαλίσουν πάση θυσία οι φιλελεύθεροι, συνοδευόταν με τη διατήρηση της μεγάλης φεουδαρχικής ιδιοκτησίας και με την απότομη αύξηση της εκμετάλλευσης της αγροτιάς από τους αστικοποιούμενους φεουδάρχες.

Ο ακτιβισμός της φιλελεύθερης διανόησης και η κριτική της στις επιφανειακές πτυχές της κακοδαιμονίας οδηγούσε στη συντήρηση των βαθύτερων αιτίων του προβλήματος (στη συγκεκριμένη περίπτωση, της φεουδαρχικής ιδιοκτησίας στη γη). Οι «Μεγάλες Ιδέες» της σημερινής φιλελεύθερης διανόησης αποκτούν ολοένα καινούρια ονόματα (βλ. «Νέα Οικονομία», «Κοινωνία της Πληροφορίας», «Ανάπτυξη», «Εκσυγχρονισμός»), ενώ η ουσία της πολιτικής συμπεριφοράς της παραμένει η ίδια: ασάφεια στόχων, απουσία των απαραίτητων προϋποθέσεων για την προώθησή τους και αδιαφορία για τις κοινωνικές επιπτώσεις και το αντίτιμο που θα κληθούν να πληρώσουν οι λαϊκές μάζες.

Ο κινισμός και η αδιαφορία απέναντι στα πραγματικά συμφέροντα των λαϊκών μαζών συχνά συνδυάζονται στη συνείδηση των φιλελεύθερων διανοουμένων με την εξιδανίκευση του λαού (ή του έθνους), που παρουσιάζεται ως ενιαία και αδιαφοροποίητη οντότητα, με την εξύμνηση των αρετών του, οι οποίες δήθεν απορρέουν από την ίδια του τη «φύση» («το δαιμόνιο της φυλής» κ.λπ.). Παρόμοια τάση προβολής των θετικών πλευρών της ζωής της αγροτικής κοινότητας χαρακτήριζε τους ναρόντικους, των οποίων οι απόψεις, αν και ξεκινούσαν από εντελώς διαφορετικές πολιτικές και ιδεολογικές αφετηρίες, συνέκλιναν με τους φιλελεύθερους διανοούμενους στο ζήτημα αυτό.

Ριζικά διαφορετική προσέγγιση της κατάστασης των λαϊκών μαζών υιοθετούσε ο Τσερνισέφσκι, ο οποίος προσέδιδε τεράστια σημασία στην αντικειμενική και ακριβή απεικόνιση της κοινωνικής ζωής, ακόμα και στην περίπτωση που σ’ αυτή υπερτερούν τα μουντά και σκοτεινά χρώματα. Ο εξωραϊσμός των λαϊκών μαζών και της αυθόρμητης συνειδήσής τους οδηγεί, κατά την άποψη του Τσερνισέφσκι, στη διατήρηση της υποτέλειας και στην αναπαράγωγή της περιθωριοποίησής τους.

Ο Τσερνισέφσκι εξήρε την παρουσίαση του λαού στα διηγήματα του Ν. Ουσπένσκι, ο οποίος τόνιζε τις αγνητικές πτυχές της συνειδήσης που διαμορφώνουν οι αγρότες στα πλαίσια του παραδοσιακού τρόπου ζωής (παθητικότητα, νωθρότητα, αποβλάκωση κ.λπ.)²². Σε ορισμένες περιπτώσεις, ο Τσερνισέφσκι φαίνεται να γίνεται εξαιρετικά σκληρός και αδυσώπητος στην κριτική του: «Αξιολύπητο έθνος, αξιολύπητο έθνος! Έθνος δούλων. Από τα κάτω ως τα πάνω όλοι τους είναι δούλοι»²³. Ο Λένιν, αναφερόμενος στα παραπάνω λόγια, ση-

μείωνε ότι αποτελούν έκφραση της αγάπης του Τσερνισέφσκι στην πατρίδα του και της θλίψης του για την απουσία επαναστατικών διαθέσεων στον πληθυσμό της χώρας στη συγκεκριμένη περίοδο²⁴. Στα λόγια του Τσερνισέφσκι εκφράζεται η τραγωδία ενός επαναστάτη που ζει σε μη επαναστατική ιστορική περίοδο: επιθυμούσε την επαναστατική ανατροπή της τσαρικής κυβέρνησης και εργαζόταν σ' αυτή την κατεύθυνση, αλλά οι αντικειμενικές συνθήκες δεν είχαν ακόμη ωριμάσει ούτε το επαναστατικό υποκείμενο είχε εμφανιστεί.

Εντελώς αντίθετη στάση απέναντι στα λαϊκά στρώματα έχουν οι εκμαυλιστές της κοινής γνώμης. Αυτοί αναλώνουν τη νοητική τους ενέργεια, κατά τα λεγόμενα του Πίσσαρεφ, στο να ανακαλύπτουν ωραίες λέξεις και διανοητικά τεχνάσματα, προκειμένου να δικαιολογήσουν τις αδυναμίες και τις μικρότητες του αναγνωστικού κοινού: τη δουλοπρέπεια, την αστάθεια χαρακτήρα, τις δεισιδαιμονίες. Οι μελανές πτυχές της κοινής γνώμης αρχικά αποκρύπτονται από τους χειραγωγούς της συνείδησης, για να αποκατασταθούν στη συνέχεια και να παρουσιαστούν ως «εξαιτίσιες αρετές» του έθνους. Η σχέση μεταξύ του εκμαυλιστή της συνείδησης και του αναγνωστικού κοινού θυμίζει, κατά τον Πίσσαρεφ, το παραμύθι του Κρίλφ: «Γιατί ο κούκος –χωρίς να φοβάται να αμαρτήσει– εγκωμιάζει τον πετεινό: Μα γιατί αυτός εγκωμιάζει τον κούκο»²⁵.

Όμως, υπάρχει μια βασική διαφορά στην πρόσληψη του λαού μεταξύ του Τσερνισέφσκι και του Πίσσαρεφ. Ο Πίσσαρεφ θεωρούσε ότι τα κατώτερα λαϊκά στρώματα (αγρότες, εργάτες κ.λπ.) αποτελούν παθητική και άβουλη μάζα, ανίκανη να πραγματοποιήσει κάτι σημαντικό τη συγκεκριμένη ιστορική στιγμή. Μ' αυτό τον τρόπο ο Πίσσαρεφ μετέθετε όλες του τις ελπίδες για ριζικό κοινωνικό μετασχηματισμό στη δραστηριοποίηση της διανόησης.

Αντιθέτως, ο Τσερνισέφσκι θεωρούσε ότι οι αγρότες αργά ή γρήγορα –εξαιτίας της κοινωνικο-οικονομικής τους κατάστασης– είναι αναγκασμένοι να ξεγερθούν και ο ίδιος δήλωνε έτοιμος να συμμετάσχει σ' αυτή την εξέγερση²⁶. Η προκήρυξη του Τσερνισέφσκι στους αγρότες αποτελεί κείμενο εξαιρετικής σημασίας, διότι ήταν η πρώτη προσπάθεια εκπροσώπου της διανόησης στη Ρωσία να απευθυνθεί στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, τα οποία οι μέχρι τότε διανοούμενοι τα περιφρονούσαν και τα αποστρέφονταν. Ο Τσερνισέφσκι, χρησιμοποιώντας τη γλώσσα που κατανοούσαν οι αγρότες, τους εξηγούσε το κοινωνικό, ταξικό περιεχόμενο της κατάργησης του νόμου της δουλοπαροικίας και τους καλούσε σε επαγρύπνηση και οργάνωση των δυνάμεών τους πριν την αποφασιστική σύγκρουση.

Η προσωπικότητα του στρατευμένου διανοούμενου στη ρώσικη λογοτεχνία και τη λογοτεχνική κριτική

Η μελέτη της παγκόσμιας ιστορίας ανατρέπει τα μηχανιστικά σχήματα του οικονομικού ντετερμινισμού και φανερώνει ότι η κοινωνική κριτική δεν ξεκινάει ειθύς εξ αρχής από την παρουσίαση των οικονομικών-ταξικών ανταγωνισμών ούτε από την ανάλυση των πολιτικών συγκρούσεων μεταξύ των αντιπαρατιθέμενων κοινωνικών δυνάμεων. Η κοινωνική κριτική κατά κανόνα ξεκινάει από σφαίρες του ετοιμοδομήματος που είναι απομακρυσμένες από την οικονομική βάση της κοινωνίας. Η κοινωνική κριτική αρχικά παίρνει τη μορφή κριτικής της φιλοσοφίας, της θρησκείας και της παραδοσιακής αισθητικής. Για παράδειγ-

μα, το κίνημα της «Νέας Γερμανίας» και ιδιαίτερα η ποίηση του Χάινε διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην αφύπνιση του γερμανικού λαού σε μια περίοδο που το επαναστατικό εργατικό κίνημα βρισκόταν σε εμβρυακή μορφή.

Ο Τσερνισέφσκι θεωρούσε ότι η ρώσικη λογοτεχνία διαδραμάτισε πολύ πιο σημαντικό ρόλο στην πνευματική ανάπτυξη του λαού απ' ό,τι η γαλλική, γερμανική, αγγλική λογοτεχνία στις αντίστοιχες χώρες, εξαιτίας των ιδιαιτεροτήτων ιστορικής ανάπτυξης της Ρωσίας. «Σε μας η λογοτεχνία συγκεντρώνει επί του παρόντος σχεδόν ολόκληρη την πνευματική ζωή του λαού και γι' αυτό το λόγο έχει αναλάβει το καθήκον να ασχολείται με ζητήματα τα οποία σε άλλες χώρες έχουν μεταβιβαστεί στην ειδική εποπτεία άλλων κατευθύνσεων της πνευματικής δραστηριότητας»²⁷. Η ρώσικη λογοτεχνία και η λογοτεχνική κριτική συνέβαλαν ουσιαστικά στην αισθητική, ηθική, πολιτική, διανοητική διαπαιδαγώγηση του αναγνωστικού κοινού, στην αφύπνιση και στη δραστηριοποίηση του ρώσικου λαού σε μια περίοδο που βρίσκονταν υπό διαμόρφωση οι αντικειμενικές και υποκειμενικές προϋποθέσεις για ριζικό κοινωνικό μετασχηματισμό.

Η κριτική αντιμετώπιση της πραγματικότητας από τους επαναστάτες δημοκράτες απαιτούσε την ανάπτυξη ενός εντελώς διαφορετικού λογοτεχνικού ύφους. Η έπαρση και η αλαζονεία της παραδοσιακής πνευματικής ελίτ έβρισκαν την έκφρασή τους στην κατηγορηματικότητα των ισχυρισμών, στη σχολαστική και στείρα έκθεση παρωχημένων αντιλήψεων και ιδεών. Ο λόγος της νέας διανόησης ήταν ζωντανός, επίκαιρος, διερευνητικός και επικεντρωμένος στην τοποθέτηση ερωτημάτων που συνέβαλλαν στην ανάπτυξη ανεξάρτητης σκέψης: «Ποιος είναι ο ένοχος;» (Χέρτσεν), «Τι να κάνουμε;» (Τσερνισέφσκι), «Πότε θα έρθει μια πραγματική μέρα;» (Ντομπρολιούμποφ).

Ιδιαίτερη σημασία απέκτησε αυτή την περίοδο η αναζήτηση του «θετικού ήρωα» στη λογοτεχνία. Μια από τις πρώτες προσπάθειες απεικόνισης του θετικού ήρωα επιχειρήθηκε στο μυθιστόρημα του Τουργκένεφ, *Την παραμονή*. Κεντρικός ήρωας αυτού του μυθιστορήματος είναι ο Ινσάρφ, ένας βούλγαρος που μαχόταν να απελευθερώσει την πατρίδα του από τον τουρκικό ζυγό.

Ο Ινσάρφ δεν ανταποκρινόταν, κατά την άποψη του Ντομπρολιούμποφ, στις ιστορικές ανάγκες της ρώσικης κοινωνίας τη συγκεκριμένη περίοδο. Ο μορφωμένος νέος της εποχής αυτής «βρίσκεται στην ίδια θέση, όπως, για παράδειγμα, ένας από τους γιους του τούρκου αγά που αποφασίζει να απελευθερώσει τη Βουλγαρία από τους τούρκους»²⁸. Μ' άλλα λόγια, ο αντίπαλος δεν είναι εξωτερικός σε σχέση με τη ρώσικη κοινωνία ούτε ταυτίζεται με ένα «άλλο» έθνος (μια διαφορετική θρησκεία ή κάποιο διαφορετικό πολιτισμό κ.λπ.), αλλά είναι εσωτερικός: η σύγκρουση έχει κοινωνικό, ταξικό χαρακτήρα και ο διανοούμενος θα πρέπει να ξεγερωθεί εναντίον του ίδιου του κοινωνικού του περιγύρου, της πολιτικής εξουσίας, την οποία μέχρι τώρα υπηρετούσε πιστά. Η παραδοσιακή διανόηση χαρακτηρίζεται, κατά τον Ντομπρολιούμποφ, από δειλία, ατολμία να έρθει σε ρήξη με τις κυρίαρχες αντιλήψεις και τα στερεότυπα του κοινωνικού της περιγύρου.

Ο κομπορμισμός των παραδοσιακών διανοουμένων και η ατολμία τους να έρθουν σε ρήξη με το κυρίαρχο status quo επιδρά και στον τρόπο σκέψης τους. Αυτοί οι διανοούμενοι, σύμφωνα με τον Ντομπρολιούμποφ, καταδικάζουν ορισμένες μικρές επιφανειακές εκφράσεις της κακοδαιμονίας, χωρίς να φθάνουν στη ρίζα του προβλήματος και να αναζη-

τούν την πηγή του²⁹. Η εξαιρετικά εντυπωσιακή αλλά εντελώς επιφανειακή και ρηχή κριτική της κοινωνικής πραγματικότητας, που επικεντρώνεται, για παράδειγμα, στο αίτημα της «κάθαρσης» από τη διαφθορά και τις αυθαιρεσίες ξεχωριστών κρατικών υπαλλήλων, χωρίς να αναδεικνύει τις βαθύτερες κοινωνικές αιτίες του φαινομένου, όχι μόνο δεν ανατρέπει το κυρίαρχο σύστημα, αλλά το ισχυροποιεί.

Την πρώτη ουσιαστική προσπάθεια απεικόνισης του νέου τύπου διανοούμενου, που εισήλθε στο ιστορικό προσκήνιο στη Ρωσία στα τέλη της δεκαετίας του 1850, αποτέλεσε το μυθιστόρημα του Τουργκένεφ, *Πατέρες και παιδιά*. Ο βασικός ήρωάς του είναι ένας επαρχιακός γιατρός, ο Μπαζάροφ, ο οποίος είναι αφιερωμένος στην επιστήμη, απορρίπτει οποιαδήποτε αυθεντία και αρνείται τη σημασία της τέχνης στην ανθρώπινη ζωή. Ο ίδιος θεωρούσε ότι η φύση δεν είναι ναός, όπως πίστευαν οι εκπρόσωποι της παραδοσιακής αισθητικής, μα εργαστήριο. Ο τραχύς, σκληρός, απότομος χαρακτήρας του Μπαζάροφ, ο μοναχικός τρόπος ζωής του και η εριστικότητα που τον διακρίνει, παρουσιάζονται ως συνέτεια ενός καθολικού και ολοκληρωτικού μηδενισμού.

Ο Μ. Αντονόβιτς από το περιοδικό *Σοβρεμένικ*, όπως και οι περισσότεροι προοδευτικοί κριτικοί της λογοτεχνίας (με εξαίρεση τον Πίσαρεφ), ερμήνευσαν τη μορφή του Μπαζάροφ ως δυσφήμιση της νέας γενιάς και ύμνο στους «πατέρες» (τους εκπροσώπους των προηγούμενων γενεών). Οι συντηρητικοί διανοούμενοι εξέλαβαν τη μορφή του Μπαζάροφ ως ισχυρό ιδεολογικό όπλο στη σύγκρουσή τους με οποιαδήποτε προσπάθεια κριτικής προσέγγισης της πραγματικότητας.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ο ίδιος ο Τουργκένεφ, αναφερόμενος στον τρόπο που λειτούργησε η μορφή του Μπαζάροφ τη συγκεκριμένη περίοδο στη Ρωσία, δήλωσε μετανιωμένος που έδωσε στους «αντιδραστικούς παλιανθρώπους» (δική του διατύπωση) τη δυνατότητα να αρπάξουν το παρτσούκλι «μηδενιστής» (νιγκιλίστ) και να το χρησιμοποιήσουν για να στιγματίσουν το κίνημα που είχε αρχίσει να αναπτύσσεται στη Ρωσία. Ο Τουργκένεφ κατέληξε αναφέροντας ότι «ο συγγραφέας θα έπρεπε να θυσιαστεί για χάρη του πολίτη»³⁰.

Αυτός ο ταλαντούχος, οξυδερκής συγγραφέας ήταν ο πρώτος που επιχείρησε να κατανοήσει και να δημιουργήσει το καλλιτεχνικό απείκασμα ενός νέου, αναδυόμενου, κοινωνικού τύπου. Η σχέση του Τουργκένεφ με τον ήρωά του θυμίζει τη συμπεριφορά της Οντιντσόβα προς τον Μπαζάροφ: η Οντιντσόβα νιώθει μια κρυφή έλξη προς τον παράξενο αυτό άνθρωπο, αισθάνεται ότι ο Μπαζάροφ είναι διαφορετικός από τους συνηθισμένους ανθρώπους που την περιτριγυρίζουν. Όμως, ταυτόχρονα αισθάνεται δέος και φόβο απέναντί του. «Όχι», λέει στον εαυτό της, «ένας θεός ξέρει πού μπορεί να οδηγήσει αυτό. Μ' αυτά τα πράγματα δεν μπορεί να παίζει κανείς. Παρ' όλα αυτά, η ηρωική είναι το καλύτερο πράγμα στον κόσμο»³¹. Η Οντιντσόβα (όπως και ο κύκλος των φιλελεύθερων διανοούμενων γενικότερα) προτιμά την ήσυχη – χωρίς συγκρούσεις – ζωή, τη ρουτίνα της καθημερινότητας, την κενότητα της επανάληψης και επιλέγει το συμβιβασμό με την πραγματικότητα.

Η αντιφατική σχέση του Τουργκένεφ με τον ήρωά του, Μπαζάροφ, εκφράζει την αντιφατική σχέση της φιλελεύθερης διάνοησης απέναντι στο αναπτυσσόμενο επαναστατικό κίνημα. Οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι εντυπωσιάζονται από το δυναμισμό και την αποφασιστικότητα των «νέων ανθρώπων». Αισθάνονται μια κρυφή ζήλια που δεν μπορούν να τους

ακολουθήσουν στις πρωτόγνωρες αναζητήσεις τους. Ταυτόχρονα, τους αντιπαθούν, διότι διαισθάνονται την απειλή να τους παραμονεύει, τον κίνδυνο ριζικής ανατροπής του status quo, το οποίο οι ίδιοι αποδέχονται. Ο Τουργκένεφ απέτυχε να απεικονίσει με πληρότητα τον ανερχόμενο τύπο διανόησης, αν και, δίχως αμφιβολία, ήταν ο πρώτος που επιχείρησε να τον περιγράψει και να τον ερμηνεύσει.

Όταν οι αντικειμενικές ιστορικές συνθήκες απαιτούν ένα διαφορετικό τύπο προσωπικότητας για την προώθηση μιας σημαντικής κοινωνικής υπόθεσης, αυτή η προσωπικότητα, κατά τον Τσερνισέφσκι, αναπόφευκτα θα εμφανιστεί. «Όταν πραγματοποιούνταν μια γρήγορη αλλαγή στις συνθήκες, η οποία απαιτούσε άλλου χαρακτήρα ανθρώπους απ' ό,τι οι προηγούμενες, τότε παρουσιάζονταν στην πρώτη θέση άνθρωποι που μέχρι τότε κανείς δεν τους είχε αντιληφθεί»³². Το μυθιστόρημα του Τσερνισέφσκι, *Τι να κάνουμε*;, αποτελούσε την πρώτη επιτυχημένη προσπάθεια δημιουργίας του καλλιτεχνικού απεικασματος του νέου ανερχόμενου τύπου επαναστατικής διανόησης.

Πριν αναφερθούμε στο περιεχόμενο του μυθιστορήματος, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ο Τσερνισέφσκι έγραψε το μυθιστόρημα όταν ήταν φυλακισμένος στο κάστρο του Πέτρου και Παύλου, στο Πέτερμπουργκ. Ο λογοκριτής της φυλακής δεν βρήκε τίποτα το μεμπτό και το παράνομο σ' αυτό το μυθιστόρημα και έδωσε την άδεια δημοσίευσής του. Όταν το 1863 το μυθιστόρημα δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Σοβρεμένικ*, μετατράπηκε σε πραγματικό μανιφέστο που συνέπαιρνε τη ριζοσπαστική νεολαία της εποχής. Οι νέοι κατανοούσαν τα κρυφά μηνύματα του μυθιστορήματος, που ήταν ακατανόητα και ασύλληπτα για τους γραφειοκράτες λογοκριτές.

Σίγουρα, η λογοκρισία αποτελούσε φραγμό για την ανάπτυξη κριτικής στάσης απέναντι στην κοινωνική πραγματικότητα. Ο λογοκριτής πετσόκοβε τα κείμενα, αφαιρούσε απαγορευμένες λέξεις, συμπλήρωνε κατά βούληση τα κείμενα των ιδίων των συγγραφέων χωρίς τη συναίνεσή τους, έκλεινε τα περιοδικά που «δεν συμμορφώνονταν προς τις υποδείξεις», κατέδιδε στην Ασφάλεια τους επικίνδυνους και ανεξέλεγκτους συγγραφείς.

Ταυτόχρονα, η λογοκρισία ήταν διπλά «αφέλιμη»: ο συγγραφέας ανακάλυπτε εναλλακτικές στρατηγικές παράκαμψης της λογοκρισίας, μάθαινε να μηχανεύεται χιλιάδες έμμεσους τρόπους να μεταφέρει το μήνυμά του στο κοινό, χωρίς ο λογοκριτής να κατανοεί περί τίνος πρόκειται. Η λογοκρισία συνέβαλε στην ανάπτυξη ενός σχετικά μικρού αλλά εξαιρετικά απαιτητικού ακροατηρίου (κυρίως στο χώρο των φοιτητών), που διψούσε για γνώση, είχε αναπτύξει κριτική ικανότητα να κατανοεί τα άγραφα νοήματα «μεταξύ των γραμμών» και διορατικότητα να αποκωδικοποιεί τα κρυφά μηνύματα των κειμένων.

Ας περάσουμε τώρα στην παρουσίαση της υπόθεσης του *Τι να κάνουμε*;. Αυτό το μυθιστόρημα εξωτερικά δεν φαίνεται να διαφέρει από μια συνηθισμένη ιστορία αγάπης. Ο Λοπουχόφ, φοιτητής της Ιατρικής Σχολής του Πέτερμπουργκ, συναντιέται με μια φτωχή κοπέλα, τη Βέρα Πάβλοβνα, που η μητέρα της θέλει να την παντρεύει με το ζόρι μ' έναν πλούσιο και διεφθαρμένο αξιωματούχο. Ο Λοπουχόφ της προτείνει να πραγματοποιήσουν έναν εικονικό γάμο, για να την ελευθερώσει από την καταπιεστική κηδεμονία της μητέρας της. Όταν αρχίζουν να συγκατοικούν και να γνωρίζονται καλύτερα μεταξύ τους, ερωτεύονται.

Ένας από τους στενότερους οικογενειακούς φίλους του ζευγαριού, ο καθηγητής Φυσιολογίας Κιρσάνοφ, ερωτεύεται τη Βέρα Πάβλοβνα και η ίδια με τρόπο διαπιστώνει ότι τρέ-

φει απέναντί του αισθήματα αγάπης. Και οι δυο προσπαθούν να ελέγξουν τα συναισθήματά τους. Ο Κιρσάνοφ μάλιστα διακόπτει τις επισκέψεις του στο σπίτι των Λοπουχόφ. Ο Λοπουχόφ καταλαβαίνει τι έχει συμβεί και αποφασίζει να οργανώσει μια εικονική αυτοκτονία, ενώ στην πραγματικότητα φεύγει στο εξωτερικό για να δώσει στον Κιρσάνοφ και τη Βέρα Πάβλοβνα τη δυνατότητα να παντρευτούν³³. Ο Λοπουχόφ, μετά από μερικά χρόνια, επιστρέφει από τις ΗΠΑ με την καινούρια σύζυγό του. Οι οικογένειες των Κιρσάνοφ και Λοπουχόφ εγκαθίστανται στο ίδιο σπίτι και ζουν ευτυχισμένα.

Ο Τσερνισέφσκι εισάγει τη μορφή του Ραχμέτοφ, ο οποίος, αν και δεν διαδραματίζει ενεργό ρόλο στην εξέλιξη της υπόθεσης, αποτελεί στην ουσία τον κεντρικό ήρωα του μυθιστορήματος. Ο Ραχμέτοφ έρχεται σε ρήξη με το αριστοκρατικό περιβάλλον που ανατράφηκε και ξεκινά μια καινούρια ζωή. Δουλεύει ως μαραγκός, γεντεξής (ρουμελκός), βαρκάρης κ.λπ., για να γνωρίσει τη ζωή του απλού λαού και να κερδίσει την εκτίμησή του. Ο Ραχμέτοφ ακολουθεί έναν ασκητικό τρόπο ζωής και αρνείται να δημιουργήσει οικογένεια, προκειμένου να αφιερώσει ολοκληρωτικά τις δυνάμεις του στην υπόθεση της επανάστασης.

Ο Ραχμέτοφ κάνει πράγματα που, εκ πρώτης όψεως, φαίνονται υπερβολικά ή παράλογα, αλλά δεν είναι καθόλου τυχαία: για παράδειγμα, ξαπλώνει, όπως οι φακίρηδες, σε στρώμα με καρφιά. Μ' αυτό τον τρόπο θέλει να δοκιμάσει τον εαυτό του, να διαπιστώσει αν μπορεί να αντέξει τον πόνο από τα βασανιστήρια που θα υποστεί σε περίπτωση που τον συλλάβει η τσαρική αστυνομία. Η αυταπάρνηση και η ετοιμότητα για αυτοθυσία για χάρη της κοινωνίας αποτελούν ουσιαστικά στοιχεία της προσωπικότητας του Ραχμέτοφ. Η φιλοσοφία της ζωής του ταιριάζει πλήρως με τους παρακάτω στίχους από το ποίημα του Ν. Χικμέτ: «αν δεν καώ εγώ, αν δεν καείς εσύ, πώς θα γίνουνε τα σκοτάδια λάμψη;»

Η αυτοθυσία του επαναστάτη δεν αποτελεί πράξη εμπορικής συναλλαγής για την επίτευξη στενά ατομικών ιδιοτελών στόχων, όπως, για παράδειγμα, η «αυτοθυσία» του θρησκευόμενου, που δίνει τη ζωή του για να κατακτήσει τη «βασιλεία των ουρανών» (τον παράδεισο κ.λπ.). Για τον επαναστάτη, η κοινωνική προσφορά, η στράτευση στην υπόθεση της προοδευτικής ανάπτυξης της ανθρωπότητας, δεν έχει ανταποδοτικά ιδιωτικά οφέλη, αλλά αποτελεί ικανοποίηση της ύψιστης, εσωτερικής και κατευθυντήριας ανάγκης της προσωπικότητάς του. Η ανάγκη αυτοολοκλήρωσης της προσωπικότητας, που σε ακραίες περιπτώσεις πραγματώνεται μέσω του αυτοπεριορισμού, ακόμα και της αυτοκαταστροφής της, δεν αποτελεί έκφραση προσωπικής αυθαιρεσίας ή φανατισμού, διότι συμπίπτει με την ανάγκη για προώθηση της κοινωνικής χειραφέτησης της ανθρωπότητας.

Σε αντιδιαστολή με τις γνωστές αντιλήψεις ότι η ζωή αποτελεί αιώνια και απόλυτη αξία, οι «νέοι άνθρωποι» θεωρούν ότι η ζωή αποκτά σημασία, νοηματοδοτείται, όταν εξασφαλίζεται η ανθρώπινη αξιοπρέπεια και η προσωπικότητα αναπτύσσεται, ανυψώνεται στις αμοιβαίες σχέσεις της με τους άλλους ανθρώπους. Ο Ραχμέτοφ είναι έτοιμος να διακινδυνεύσει τη ζωή του, αν αυτό χρειαστεί, όχι στο βωμό κάποιου αφηρημένου ηθικού καθήκοντος καντιανού τύπου, αλλά ως έκφραση της εσωτερικής ανάγκης αυτοπραγμάτωσης και αυτοανάπτυξης, που αποκτά τη μορφή αυτοπεριορισμού στην ικανοποίηση κάποιων βιολογικών αναγκών, ακόμα και της αυτοθυσίας.

Ο Ραχμέτοφ είναι έτοιμος να ακολουθήσει τη μοίρα των ασυμβίβαστων στην ιστορία της ανθρωπότητας: «Όσοι γνωρίσανε του κόσμου την αλήθεια και δεν φιμώσαν την καρδιά

μέσα στα στήθια, μα φανερώσαν σκέψη κι αίσθημα πλατιά, πεθάναν πάνω στο στανυρό ή στη φωτιά»³⁴. Η τσαρική κυβέρνηση της Ρωσίας διάλεξε για το συγγραφέα του *Τι να κάνουμε*; έναν πιο βασιανιστικό –γνωστό από την ελληνική μυθολογία– τρόπο για να τον εξολοθρεύσει: τον έστειλε για πάνω από είκοσι χρόνια εξορία στη Σιβηρία. Ο Τσερνισέφσκι έγινε ο Προμηθέας της ρώσικης διανόησης και η τσαρική αστυνομία ανέλαβε το ρόλο του γύπα, που επιχειρούσε καθημερινά να τον αποδυναμώνει και να τον τσακίζει ψυχολογικά και σωματικά. Η αρπαγή της φωτιάς από τον Προμηθέα και η προσφορά της στους φτωχούς και ταπεινωμένους ανθρώπους δεν αποτελεί μόνο τη συμβολική απεικόνιση της έναρξης της ιστορίας του πολιτισμού, αλλά και την αναπαράσταση της εμφάνισης της στρατευμένης διανόησης την εποχή που ωριμάζουν οι συνθήκες για την ανατροπή της «ηγεμονίας των θεών» και την κοινωνική χειραφέτηση. Ο Ραχμέτοφ δεν είναι άλλος από το σύγχρονο Προμηθέα, που ετοιμάζεται ψυχικά και σωματικά να υποστεί τις συνέπειες της ανυπακοής του στους ισχυρούς του κόσμου.

Η ακραία μορφή αυτοπραγμάτωσης της προσωπικότητας μέσω της αυτοθυσίας δεν φетиχοποιείται ούτε εξιδανικεύεται από τον Τσερνισέφσκι, αλλά παρουσιάζεται ως αναγκαιότητα σε μια κοινωνία στην οποία κυριαρχεί ο ανταγωνισμός κοινωνικών και ατομικών συμφερόντων³⁵. Όταν πραγματοποιείται η υπέρβαση των συνθηκών οι οποίες δημιουργούν την αλλοτρίωση και τον ανταγωνισμό, εκπίπτει η αναγκαιότητα τέτοιων ακραίων μορφών αυτοπεριορισμού και ο τύπος προσωπικότητας, που παρουσιαζόταν ως απόκλιση από το κανονικό και ως κάτι το ξεχωριστό και ιδιαίτερο, μετατρέπεται σε συνηθισμένη στάση ζωής του μέσου ανθρώπου.

Η κοινωνική στράτευση αποκτά, στο μυθιστόρημα του Τσερνισέφσκι *Τι να κάνουμε*;, την κλασική μορφή του επαναστατικού ασκητισμού μόνο στο πρόσωπο του «ιδιαίτερου ανθρώπου», του Ραχμέτοφ. Οι Κιρσάνοφ, Λοπουχόφ και Βέρα Πάβλοβνα, με το δικό του τρόπο ο καθένας τους, στρατεύονται κοινωνικά, παραμένοντας όμως «συνηθισμένοι άνθρωποι». Για παράδειγμα, η Βέρα Πάβλοβνα δείχνει μια ιδιαίτερη συμπάθεια στα γλυκίσματα, προτιμά να κοιμάται σε μαλακό και ζεστό στρώμα (και όχι σε στρώμα με καρφιά, όπως ο Ραχμέτοφ), επιδιώκει να μη χάνει το μεσημεριανό ύπνο κ.λπ. Η διάθεσή της να μη στερηθεί τις προσωπικές της ανέσεις δεν την εμποδίζει να έχει μια δραστήρια, αξιοπρεπή ζωή και να επιδιώκει στο μέγιστο βαθμό να συμβάλει στην ευτυχία των εργατριών του εργοστασίου, το οποίο αυτή οργάνωσε.

Ο Τσερνισέφσκι δεν παρουσιάζει στο μυθιστόρημά του κάποια μοναχική προσωπικότητα, ένα Δον Κιχώτη που συγκρούεται μ' όλο τον κόσμο, αλλά μια ομάδα, έναν πυρήνα «νέων ανθρώπων» που, με τη σειρά τους, συνδέονται με ευρύτερους κοινωνικούς κύκλους και ασκούν ο καθένας με τον τρόπο του σημαντική κοινωνική επίδραση. Το κριτήριο ένταξης σ' αυτό τον αναπτυσσόμενο κύκλο είναι η επιλογή μιας συγκεκριμένης στάσης ζωής, που τους κάνει να διαφέρουν από τους «παραωχημένους ανθρώπους». Οι τελευταίοι διακρίνονται από την τάση να σχετίζονται εργαλειακά με τα άτομα που τους περιβάλλουν, να τα αντιμετωπίζουν ως χρήσιμα αντικείμενα, τα οποία ικανοποιούν τις ιδιοτελείς και συχνά διεστραμμένες επιθυμίες τους, και όχι ως ανεξάρτητες και αυτοπροσδιοριζόμενες προσωπικότητες.

Ο Τσερνισέφσκι δεν παρουσίασε κάποιο ιδεατό πρότυπο «ηθικού» ανθρώπου, αλλά μια

κατεύθυνση, ένα πρόγραμμα ανάπτυξης ενός συγκεκριμένου τύπου προσωπικότητας, η οποία αναπτύσσεται ως διαλεκτική ενότητα μέσα στην πολυμορφία των ατομικών διαφορών των ανθρώπων που ακολουθούν επαναστατική στάση ζωής.

Η αντιστοιχία λόγων και έργων, η αρμονική συνάφεια ατομικού και δημόσιου βίου και η ενότητα σκοπού - νοήματος ζωής αποτελούν θεμελιώδη γνωρίσματα της προσωπικότητας ενός αριθμητικά ολιγομελούς, αλλά εξαιρετικά σημαντικού τύπου διανοουμένων που εμφανίστηκαν εκείνη την περίοδο. Ο Τσερνισέφσκι γνώριζε αυτούς τους ανθρώπους, βίωνε τις αμοιβαίες σχέσεις τους, μιας και ο ίδιος αποτελούσε έναν από τους σημαντικότερους εκπροσώπους αυτής της ομάδας. Οι «νέοι άνθρωποι» παρουσιάζονται από τον Τσερνισέφσκι να είναι σταθεροί στις πεποιθήσεις και στην πρακτική τους, ανυποχώρητοι στον αγώνα τους, συνεπείς και αποφασιστικοί στην εφαρμογή των αρχών τους και στην ολοκλήρωση της αποστολής που αναλαμβάνουν.

Το κυρίαρχο χαρακτηριστικό της προσωπικότητάς τους δεν είναι ο μηδενισμός, η καθολική άρνηση, όπως θεωρούσε ο Τουργένεφ, αλλά η προσπάθεια ανάδειξης με θετικό τρόπο της ιστορικής προοπτικής, του κοινωνικού ιδεώδους, το οποίο εκφράζει την τάση ιστορικής χειραφέτησης της ανθρωπότητας από την εκμετάλλευση, τον παρασιτισμό και την αποξένωση των ανθρώπων. Οι ίδιοι, με το προσωπικό τους παράδειγμα και με τον τρόπο ζωής τους, αποτελούν προπομπούς του μέλλοντος, φορείς της διαδικασίας κοινωνικής απελευθέρωσης της ανθρωπότητας. «[...] το μέλλον θα είναι φωτεινό και υπέροχο. Αγαπάτε το, προσεγγίζετε το, μεταφέρετε ό,τι μπορείτε απ' αυτό στο παρόν. Η ζωή σας θα είναι τόσο φωτεινή και καλή, γεμάτη χαρές και απολαύσεις, όσο περισσότερα καταφέρετε να μεταφέρετε σ' αυτή από το μέλλον. Να το επιδιώκετε, να εργάζεστε γι' αυτό, να το προσεγγίζετε, να μεταφέρετε απ' αυτό στο παρόν ό,τι μπορείτε να μεταφέρετε»³⁶.

Οι «νέοι άνθρωποι» δεν είναι πεζοί ωφελιμιστές, στείροι θετικιστές, όπως τους παρουσίασε ο Τουργένεφ, αλλά δημιουργικοί άνθρωποι, με πλούσια πνευματικά ενδιαφέροντα, στους οποίους η ρεαλιστική σκέψη είναι εσωτερικά συνκρυσταλλωμένη με τη φαντασία («πρέπει να ονειρευόμαστε», έλεγε ο Πίσσαρεφ). Τα όνειρα της Βέρα Πάβλοβνα, στο μυθιστόρημα *Τι να κάνουμε;*, συμβάλλουν ουσιαστικά στην προώθηση της δράσης των πρωταγωνιστών και αποτελούν μορφή προκαταρκτηκής, ιδεατής επίλυσης πραγματικών προβλημάτων και καταστάσεων που αυτοί αντιμετωπίζουν. Ιδιαίτερα στο τέταρτο όνειρο της Βέρα Πάβλοβνα, μέσα από την εναλλαγή γυναικείων χαρακτήρων (Αστάρτη, Αφροδίτη, Μαντόνα, Βέρα Πάβλοβνα), αποκαλύπτεται η λογική της πολιτισμικής-ιστορικής ανάπτυξης της ανθρωπότητας και παρουσιάζεται η σοσιαλιστική προοπτική της. Ο παραπάνω παραλληλισμός δεν είναι τυχαίος, αλλά σχετίζεται με την αντίληψη των σοσιαλιστών της εποχής, ότι ο βαθμός χειραφέτησης της γυναίκας αποτελεί κριτήριο για τον προσδιορισμό της ωριμότητας της κοινωνίας.

Η σχέση του άντρα με τη γυναίκα δεν αποτελεί, κατά τον Τσερνισέφσκι, στενά ιδιωτική υπόθεση, «ευαίσθητο προσωπικό δεδομένο» –για να χρησιμοποιήσουμε την έκφραση του συρμού–, αλλά κοινωνική, πολιτική πράξη. Η αντιμετώπιση της γυναίκας ως αντικειμένου κατάκτησης και ιδιοκτησίας είναι χαρακτηριστική για τα άτομα που, εξαιτίας του τρόπου ζωής τους, είναι συνειδησιακά εγκλωβισμένα στα πλαίσια της ανταγωνιστικής κοινωνίας. Ο σεβασμός της αξιοπρέπειας της γυναίκας, η ικανότητα του άντρα να υπολογίζει τις ανά-

γκες της και να συμβάλει στην ικανοποίηση και την προαγωγή τους, αποτελεί κριτήριο συνέπειας, αποφασιστικότητας και ωριμότητας της δικής του προσωπικότητας.

Η συμμετοχή στα κοινωνικά δρώμενα δεν αποτελεί για τους «νέους ανθρώπους» εξωτερική, άνωθεν επιβαλλόμενη ανάγκη και δεν τους διαπερνά η χαρακτηριστική για την αλλοτριωμένη συνείδηση ρήξη ηθικού χρέους και ατομικών συναισθημάτων, αλτρουισμού και εγωισμού, δημόσιου και ιδιωτικού βίου. Η προώθηση του κοινωνικού συμφέροντος βιώνεται από τους «νέους ανθρώπους» ως προσωπικό συμφέρον. Ο Πίσαραφ θεωρούσε ότι οι «νέοι άνθρωποι», οι «ρεαλιστές», όπως αυτός τους αποκαλούσε, εργάζονται προς όφελος της ανθρωπότητας. *«Εκείνος που δεν συνέδεσε τον εαυτό του με σταθερούς δεσμούς σε νεαρή ηλικία με μια υψηλή και ωραία υπόθεση ή έστω με μια απλή, αλλά τίμια και χρήσιμη εργασία, αυτός μπορεί να θεωρήσει τα νιάτα του χαμένα χωρίς κανένα ίχνος, όσο εύθυμα και να πέρασε και όσες ευχάριστες αναμνήσεις και να έχει αφήσει»*³⁷.

Σε αντιδιαστολή –με τη χαρακτηριστική για την αστική κοινωνία– εργαλειακή, χρησιμοθηρική αντιμετώπιση των άλλων ατόμων, οι «νέοι άνθρωποι» έχουν ως αφετηριακό στοιχείο στις αμοιβαίες σχέσεις τους το σεβασμό της προσωπικότητας των άλλων, τη διάθεση να τους βοηθήσουν να ανυψωθούν και να γίνουν καλύτεροι³⁸. Η ανώτατη ικανοποίηση για τους «νέους ανθρώπους», σύμφωνα με τον Τσερνισέφσκι, είναι να αναζητούν και να ανακαλύπτουν τρόπους να γίνονται χρήσιμοι στους άλλους³⁹. Οι «νέοι άνθρωποι» δεν περιορίζουν την ελευθερία των άλλων, ούτε απαιτούν, σύμφωνα με τον Πίσαραφ, τίποτα από αυτούς, διότι οι ίδιοι έχουν ανάγκη πλήρους ελευθερίας συναισθημάτων, σκέψεων και πράξεων⁴⁰. Στις προσωπικές τους σχέσεις είναι επιεικείς απέναντι στους άλλους, ενώ ταυτόχρονα αυστηροί και υπερβολικά κριτικοί προς τον εαυτό τους και τις αδυναμίες τους.

Η πιο συνηθισμένη κατηγορία εναντίον της στρατευμένης διανόησης από την εποχή του Τσερνισέφσκι μέχρι σήμερα είναι ότι οι εκπρόσωποί της θυσιάζουν την αναζήτηση της αλήθειας και την επιστημονική γνώση στο βωμό του κομματικού συμφέροντος και της πολιτικής σκοπιμότητας. Πολλοί από τους κονδυλοφόρους της συντήρησης στη Ρωσία οι οποίοι κατήγγειλαν τη μεροληψία του Τσερνισέφσκι, παρουσιάζοντας τους εαυτούς τους ως αμεροληπτους υπηρέτες μιας υπερταξικής, ιδεολογικά «άσπιλης» και «ανόθευτης», «καθαρής» επιστήμης ή τέχνης, ήταν στενοί συνεργάτες της τσαρικής αστυνομίας.

Το μίσος του Προμηθέα για τους θεούς, η ιδιότυπη «μεροληπτικότητά» του προς όφελος των ανθρώπων, δεν τον τύφλωσε, αλλά αντιθέτως τον μεταμόρφωσε σε φωτοδότη, σε Προ-μηθέα που προ-βλέπει, προ-νοεί σε αντιδιαστολή με τον Επιμηθέα, ο οποίος σέρνεται από τα γεγονότα. Το μίσος του Προμηθέα για τους ισχυρούς του Ολύμπου και η συμπάθειά του για τους κολασμένους της γης εναρμονιζόταν με την προτρέχουσα αντανάκλαση της ιστορικής πραγματικότητας, που αποτελεί σημαντική πτυχή της επιστήμης. Ο σύγχρονος Προμηθέας δίνει «στις γης τους κολασμένους» τη φωτιά, δηλαδή τη γνώση που γίνεται δύναμη και μετασχηματίζει τον κόσμο.

Ο διανοούμενος δεν μπορεί να αποδράσει από τις κοινωνικές συγκρούσεις της εποχής του και να φυλακιστεί σ' έναν ερμητικά απομονωμένο από τις εξωτερικές επιρροές ναό της «ανυπέροβλητης» αλήθειας, της «αιώνιας» ομορφιάς και των υπερβατικών ηθικών αξιών. Ο Ζαν-Πολ Σαρτρ είχε δίκιο όταν έγραφε: *«Ακόμη κι αν ήμασταν βουβοί και άφωνοι ιχθύες, αυτή η ίδια η παθητικότητά μας θα ήταν μια πράξη. Ο συγγραφέας βρίσκεται σε θέση μάχης*

(*en situation*) στα πλαίσια της εποχής του: κάθε λόγος έχει τον αντίκτυπό του, κάθε σιωπή την απήχησή της»⁴¹. Αυτή η θέση μάχης είναι η στάση ζωής που συμβάλλει με το βέλτιστο δυνατό τρόπο σε καινοτόμες αναζητήσεις στη σφαίρα των κοινωνικών επιστημών και στην αντικειμενική απεικόνιση των τάσεων της κοινωνικής ανάπτυξης, χωρίς βέβαια να μπορεί μόνη της να εξασφαλίσει τη μεθοδολογική επάρκεια της επιστημονικής έρευνας.

Οι «νέοι άνθρωποι» δεν ήταν ανυστερήσιμοι τεχνοκράτες ούτε ασχολούνταν αποκλειστικά και μόνο με τις φυσικές επιστήμες, όπως τους παρουσίαζε ο Τουργκένεφ. Η συμπάθειά τους στις φυσικές επιστήμες εξέφραζε την προτίμησή τους στην αντικειμενική, ακριβή και τεκμηριωμένη προσέγγιση της πραγματικότητας και την απέχθειά τους στον άτακτο, πλαδαρό τρόπο σκέψης και στον άκρατο υποκειμενισμό. Η εργασία των «νέων ανθρώπων» –ακόμα και όταν διερευνούσαν τη σφαίρα των φυσικών επιστημών– είχε ουμανιστικό προσανατολισμό και εντασσόταν στην προοπτική απελευθέρωσης της ανθρωπότητας από τη φτώχεια, τη δυστυχία και την εξαθλίωση.

Οι θεωρητικές αναζητήσεις δεν αποτελούσαν για τους «νέους ανθρώπους» σχολαστικό παιχνίδι λέξεων ούτε αναπαράγωγή παρωχημένων ιδεών, αλλά τρόπο ανάδειξης των αναδυόμενων κοινωνικών αναγκών και, κατά συνέπεια, ο προσανατολισμός της δημιουργικής τους δραστηριότητας βρισκόταν σε αντιστοιχία με τα συμφέροντα της προοδευτικής ανάπτυξης της ανθρωπότητας.

Ο κριτικός ρεαλισμός στη σφαίρα της λογοτεχνίας και της λογοτεχνικής κριτικής άσκησε σημαντική επίδραση και στην ανάπτυξη των εικαστικών τεχνών. Το 1863 μια ομάδα ζωγράφων εγκατέλειψε την Ακαδημία Καλών Τεχνών και άρχισε να οργανώνει ανεξάρτητα τις εκθέσεις με τα έργα τους σε διάφορες περιοχές της Ρωσίας. Έτσι, εμφανίστηκε το κίνημα των «περιπλανώμενων ζωγράφων» («περιντβίζνικι»). Ένας από τους σημαντικότερους εκπροσώπους αυτού του κινήματος, ο Ρέπιν, δήλωνε ότι ο ίδιος είναι άνθρωπος της δεκαετίας του 1860 και γι' αυτόν η ομορφιά κρύβεται στην αλήθεια. «*Η ζωή που με περιβάλλει με αναστατώνει τόσο πολύ που δεν μου δίνει ησυχία και η ίδια λες και αποζητά να τη ζωγραφίσεις. Η πραγματικότητα είναι εξαιρετικά ανυπόφορη για να μπορεί κανείς να της ράβει ξόμπλια με ήσυχη τη συνείδηση. Ας το αφήσουμε αυτό στις καλοαναθρεμμένες δεσποινίδες*»⁴².

Ο ρεαλισμός στο έργο των ρώσων «περιπλανώμενων ζωγράφων» δεν ταυτίζεται με τη νατουραλιστική, φωτογραφική απεικόνιση της πραγματικότητας και οι ίδιοι δεν είχαν καμιά διάθεση να «χαϊδέσουν» με χρώματα και φανταχτερές ανταύγειες τις αισθήσεις του θεατή ούτε να εξωραϊσουν την πραγματικότητα. Οι ρεαλιστές ζωγράφοι επεδίωκαν να απεικονίσουν την αλήθεια της ζωής, το δράμα της, τη ζωντανή αρμονία του καλλιτεχνικού όλου που επιτυγχάνεται μέσω της αφαίρεσης από τις επουσιώδεις πτυχές και τον τονισμό των ουσιαστών, τυπικών χαρακτηριστικών και σχέσεων της πραγματικότητας. Τα ατομικά πορτρέτα των διανοουμένων που ζωγράφισαν αποτελούν ψυχολογικές, κοινωνικές γενικεύσεις συγκεκριμένων τύπων προσωπικότητας. Τα ρεαλιστικά πορτρέτα αποτελούν καλλιτεχνικά απεικασματα που βοηθούν το θεατή να βιώσει την εσωτερική γαλήνη και ισορροπία του συγγραφέα Α. Τολστόι (πορτρέτο του Ι. Κραμσκόι), το ψυχικό σθένος του άρρωστου συνθέτη Μ. Μουσόρσκι (πορτρέτο του Ι. Ρέπιν), τη δημιουργική ανησυχία και την εσωτερική ταραχή της ηθοποιού Π. Στρεπετόβα (πορτρέτο του Ν. Γιαροσένκο). Η συγκίνηση που προκαλεί η πρόσληψη αυτών των πορτρέτων και γεννιέται μέσα από την ένταση

του συνόλου των ψυχικών δυνάμεων του θεατή θυμίζει την αντίληψη του Τσερνισέφσκι ότι το ωραίο είναι η ίδια ζωή.

Οι τρεις τύποι διανόησης

Μπορούμε να διακρίνουμε τρεις βασικούς τύπους διανόησης⁴³. Οι εκπρόσωποι του πρώτου τύπου διανόησης αναπτύσσονται στα πλαίσια του υποδουλωτικού καταμερισμού εργασίας, όπου η πνευματική εργασία είναι αποκομμένη από τη χειρωνακτική. Η συνεισφορά τους σχετίζεται με την ανάπτυξη της επιστήμης, της τέχνης και την προαγωγή των κατακτήσεων του πολιτισμού σε μια μακριά περίοδο ανάπτυξης της ανθρωπότητας, όταν δεν έχουν ακόμα δημιουργηθεί οι προϋποθέσεις για την κοινωνική χειραφέτηση των λαϊκών μαζών. Η αδυναμία αυτού του τύπου διανόησης συνίσταται στην κομπορμιστική σχέση με την κυρίαρχη πολιτική εξουσία και την αποκοπή του από τα λαϊκά κοινωνικά στρώματα.

Ο Πίσαρεφ κάνει λόγο για τους τιτάνες της σκέψης, οι οποίοι με τις ανακαλύψεις τους ανατρέπουν την κοσμοθεωρία μας και ανοίγουν νέους δρόμους ανάπτυξης της ανθρωπίνης σκέψης⁴⁴. Όσο πιο προωθημένες και ριζοσπαστικές είναι οι θεωρητικές αναζητήσεις των τιτάνων της σκέψης, τόσο λιγότερο κατανοητές γίνονται στην εποχή τους και πιο μεγάλο είναι το χάσμα που χωρίζει αυτούς τους δημιουργούς από τη μεγάλη μάζα του πληθυσμού. Ανάμεσα στους τιτάνες της σκέψης και τις πλατιές μάζες εμφανίζονται, σύμφωνα με τον Πίσαρεφ, οι διαμεσολαβητές, οι ερμηνευτές που αναλαμβάνουν το έργο της διαφώτισης, της εκλαΐκευσης των καινούριων θεωριών.

Ο εκφυλισμός του πρώτου τύπου διανόησης εκφράζεται στη μορφή του σχολαστικού επιστήμονα, του αυτάρεσκου «φιλοσταίου της επιστήμης». Η θεωρία δογματοποιείται, η κριτική σκέψη εξαλείφεται και εκπίπτει η ειλικρινής αναζήτηση της ουσίας των πραγμάτων. Κυρίαρχη γίνεται η επαναληπτική, μη δημιουργική μορφή εργασίας, το άγονο αναμάσημα παρωχημένων γνώσεων. Ο Γκαίτε περιγράφει με γλαφυρότητα το χαρακτήρα της πνευματικής παραγωγής αυτού του τύπου διανόησης: «Το 'να με τ' άλλο εσείς κολλάτε, μαγειρεύετε από των άλλων τα αποφάγια ένα φαί, της στάχτης το σωρό ανασκαλεύετε μια φλόγα εκείθε κακορίζικη να βγει»⁴⁵. Η σχολαστική ενασχόληση με την επιστήμη αποτελεί μορφή παρασιτισμού στο υγιές σώμα της συσσωρευμένης και αναπτυσσόμενης γνώσης. Αυτός ο τύπος επιστήμονα διανοητικά «σιτίζεται» με τα υποπροϊόντα της σκέψης των μεγάλων ερευνητών του παρελθόντος. Φαντάζεται τον εαυτό του ως γίγαντα, ενώ στην πραγματικότητα είναι νάνος που στέκεται στις πλάτες γιγάντων, ποδοπατώντας τους ή εξευμενίζοντάς τους ως αβλαβείς εικόνες.

Τα αδιέξοδα του πρώτου τύπου διανόησης εκφράζονται στα λόγια του Μεφιστοφελή στο νεαρό φοιτητή: «Καλέ μου φίλε η θεωρία είναι καπνός σταχτής, μα χρυσοπράσινο είναι το δέντρο της ζωής»⁴⁶. Η κυριαρχία του σχολαστικισμού, του άγονου ακαδημαϊσμού και η απόσπαση της θεωρίας από τη ζωντανή κοινωνική πραγματικότητα χαρακτηρίζουν αυτού του τύπου την πνευματική παραγωγή. Η απομόνωση του διανοούμενου από την κοινωνική ζωή επιφέρει σημαντικές επιπτώσεις στο χαρακτήρα της πνευματικής δραστηριότητας και στις σχέσεις του με την κοινωνία.

Ο αποξενωμένος από το «χρυσοπράσινο δέντρο της ζωής» διανοούμενος αρχίζει να αμφιβάλλει για τις γνώσεις και τις ικανότητές του και οδηγείται σε αδιέξοδο, όταν φτάνει η στιγμή να απευθυνθεί στους ανθρώπους: «Όσα κι αν έμαθα, τικφλά στο φως τα μάτια! Δεν ξέρω πια τι πρέπει να διδάξω, πώς να φωτίσω τους ανθρώπους και πώς να τους αλλάξω»⁴⁷. Η κοινωνική εργασία στην κατεύθυνση της υπέρβασης του χάσματος μεταξύ της πνευματικής παραγωγής και των λαϊκών στρωμάτων είναι απρόσιτη γι' αυτή την κατηγορία των διανοουμένων. Ο απρόσωπος, ψυχρός, άχρωμος, άγονος και μη πειστικός λόγος αυτής της ομάδας διανοουμένων αποτελεί έκφραση της ελιτίστικής νοοτροπίας τους. «Αν κάτι δεν το νιώθεις, άδικο προσπαθείς. Αν από την καρδιά δεν αναβλύζει, άλλες να δαμάσεις ψυχές δεν το μπορείς. Ψυχή παγερή ζεστασιά τη ζωή δε γεμίζει»⁴⁸.

Άλλωστε γι' αυτή την ομάδα διανοουμένων η απομάκρυνση από τη λαϊκή μάζα παρουσιάζεται ως μοναδικός τρόπος για να εξασφαλιστεί η έμπνευση: «Ω μη μιλάς γι' αυτό το παρδαλό κοινό, μπροστά του η έμπνευσή μου πάει να φύγει»⁴⁹. Το κοινό παρουσιάζεται στη συνείδηση του ποιητή αυτού ως υποχθόνια δύναμη που καταστρέφει κάθε δημιουργικότητα. Η ποιητική έμπνευση μπορεί να γίνει μόνο σε μια «ουράνια γωνία», μακριά από τη βοή της αγοράς και τη μαυρίλα της ζωής των εξθλιωμένων, όπου ο ποιητής ελπίζει να συναντήσει την ανυπέρβλητη ομορφιά και τις αιώνιες πνευματικές αξίες.

Το πάνθεον της πνευματικής παρακμής στον Φάουστ του Γκαίτε το συμπληρώνει ο διευθυντής του θεάτρου που επιθυμεί «να πιάσει το σφυγμό του κόσμου» για να κερδοσκοπήσει. Η τέχνη αντιμετωπίζεται από τους εκμαυλιστές της συνείδησης όχι μόνο ως μέσο πλουτισμού, αλλά και ως μηχανισμός χειραγώγησης της κοινής γνώμης. «Η μάζα την ποσότητα ζητά, κάτι καθένας τους διαλέγει απ' τα πολλά κι όταν κάτι απ' το θέατρο έχουν πάρει, φεύγουν όλοι κερδισμένοι με καμάρι. Κομμάτιασε το έργο απ' την αρχή, σου πετυχαίνει τότε το γιαχνί και το σεφβίρεις μια χαρά κομματιαστό. Σύνολο μην τους δίνεις στα χαμένα, ο θεατής τα θέλει νάν' κομματιασμένα»⁵⁰. Η απόρριψη των «μεγάλων αφηγήσεων» από τους εκπροσώπους του σύγχρονου μεταμοντερνισμού και ο εκθειασμός της πολυδιάσπασης και της χαώδους πρόσληψης της πραγματικότητας κινείται στο ίδιο πνεύμα με τις συνταγές του διευθυντή του θεάτρου στον Φάουστ του Γκαίτε. Η αισθητική των σαλονιών, η «καθαρή και αμόλυντη τέχνη» δεν είναι παρά η άλλη διάσταση της αγοραίας, χειραγωγικής και ωφελιμιστικής αισθητικής (της αισθητική του ζάπινγκ). Στην ουσία αυτές αποτελούν δυο όψεις της ίδιας παρωχημένης αισθητικής αντίληψης.

Ο δεύτερος τύπος διανοήσης αναπτύσσεται όταν δημιουργούνται οι κοινωνικές συνθήκες για την αποφασιστική συμμετοχή των λαϊκών μαζών στην ιστορική διαδικασία και διαμορφώνονται οι προϋποθέσεις για την εμφάνιση του επαναστατικού υποκειμένου. Όμως, η ανάπτυξη της αυτοσυνείδησης των λαϊκών μαζών είναι αδύνατη δίχως την πνευματική τους ανάπτυξη, τη μέθεξή τους στις κατακτήσεις του πολιτισμού, την υπέρβαση της αμάθειας και των προκαταλήψεων. Έτσι, στην ιστορική περίοδο της δημιουργίας των προϋποθέσεων υπέρβασης της εν λόγω αντίθεσης εμφανίζεται μια ομάδα ατόμων απασχολημένων στη σφαίρα της πνευματικής παραγωγής, οι οποίοι επιδιώκουν συνειδητά να γεφυρώσουν το χάσμα μεταξύ του πολιτισμού και των λαϊκών μαζών, μεταξύ της Θεωρίας και της Πράξης⁵¹. Τη σημαντικότερη αυτή κοινωνική λειτουργία την αναλαμβάνει ο δεύτερος τύπος διανοήσης.

Σε αντιδιαστολή με τη συντηρητική ακαδημαϊκή διανόηση, οι εκπρόσωποι του νέου τύπου διανόησης είναι απελευθερωμένοι από τη φετιχιστική προσκόλληση στις υπάρχουσες επιστημονικές και καλλιτεχνικές παραδόσεις, αντιμετωπίζουν με κριτικό τρόπο το επιστημονικό και καλλιτεχνικό κεκτημένο και συμβάλλουν με τη δράση τους στην εκλαΐκευση των προοδευτικών κατακτήσεων του πολιτισμού.

Αφετηριακό σημείο για την ανάπτυξη του δεύτερου τύπου διανόησης είναι η απόρριψη του κομπορμισμού, η κριτική αντιμετώπιση της πραγματικότητας από την άποψη του ριζικού κοινωνικού μετασχηματισμού της. Το αγωνιστικό ήθος και η επαναστατική στάση ζωής δημιουργούν ευνοϊκές προϋποθέσεις για την κατανόηση της βαθύτερης ουσίας των κοινωνικών φαινομένων και τον οξυδερκή εντοπισμό των κυρίαρχων τάσεων της κοινωνικής εξέλιξης. Αυτοί οι διανοούμενοι απορρίπτουν το πρότυπο της «καθαρής επιστήμης» («καθαρής τέχνης» κ.λπ.) και δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στην κοινωνική λειτουργία της πνευματικής παραγωγής, στην ανάγκη εναρμόνισης της επιστήμης και της τέχνης με τις τάσεις κοινωνικής ανάπτυξης.

Οι αδυναμίες του δεύτερου τύπου διανόησης αποτελούν προέκταση της θετικής συμβολής του στην εκλαΐκευση και στη διάδοση των προοδευτικών πολιτισμικών παραδόσεων. Η κριτική αντιμετώπιση του πολιτισμικού κεκτημένου δεν οδηγεί αυτόματα στο ριζικό μετασχηματισμό του. Η θεωρητική δραστηριότητα δεν μπορεί να αναχθεί στη διάδοση, στη διαφώτιση ή στην προπαγάνδα. Οι οξυδερκείς παρατηρήσεις σχετικά με τις τρέχουσες κοινωνικές εξελίξεις δεν είναι επαρκείς για τη δημιουργία θεωρητικού συστήματος που θα ερμηνεύει τη λογική της κοινωνικής ανάπτυξης. Η μαχητική δημοσιογραφία είναι κοινωνικά αναγκαία, αλλά δεν είναι επαρκής προϋπόθεση για τη θεμελιώδη ανάπτυξη της επιστημονικής κοινωνικής θεωρίας.

Ο εκφυλισμός του δεύτερου τύπου διανόησης εκφράζεται στην υιοθέτηση μιας απλουστευτικής ερμηνείας για τη σχέση θεωρίας και πράξης. Έτσι, εμφανίστηκε ένας άκρατος πρακτικισμός, μια εργαλειώδη αντιμετώπιση της θεωρίας ως απολογητικής της τρέχουσας πολιτικής της πνευματικής και πολιτικής πρωτοπορίας, η καχυποψία και η άρνηση του θεωρητικού και πολιτισμικού κεκτημένου. Στοιχεία εκφυλισμού του –χαρακτηριστικού για τη δεκαετία του 1860– τύπου επαναστάτη δημοκράτη διανοούμενου εμφανίστηκαν ήδη στους ναρόντικους στην περίοδο του 1870-1880 σε ακραία εκδοχή με τη μορφή της ατομικής τρομοκρατίας του Νατσάφ. Τα χαρακτηριστικά του δεύτερου τύπου διανόησης άρχισαν να αποκτούν γελοιογραφική μορφή: η σταθερότητα αρχών μετατράπηκε σε δογματισμό, η κριτική της παράδοσης σε μηδενισμό της, ο προσανατολισμός στη μελλοντική σοσιαλιστική κοινωνία σε μεσσιανισμό, το επαναστατικό φρόνημα σε τυφλό φανατισμό θρησκευτικού τύπου⁵².

Εδώ εκφράζεται ο οικονομικός, πολιτικός, πολιτισμικός ρομαντισμός ενός συγκεκριμένου τύπου διανόησης, ο οποίος εγκαταλείπει την αντικειμενική ανάλυση της πραγματικότητας και καταφεύγει σε ένα αφηρημένο ανθρωπιστικό ιδεώδες. Γενικότερα, θα πρέπει να τονιστεί ότι ο ηθικός σοσιαλισμός («δημοκρατικός σοσιαλισμός», «σοσιαλισμός με ανθρώπινο πρόσωπο» κ.λπ.), αλλά και η σύγχρονη φρασεολογία περί ανοχής της πολιτισμικής ετερότητας, της ηθικής των δικαιωμάτων του ανθρώπου, έχουν κοινό μεθοδολογικό υπόβαθρο.

Ο υποκειμενικός ιδεαλισμός χαρακτηρίζει τις απόψεις των ναρόντνικων, οι οποίοι είχαν ως αφετηρία όχι τόσο τις πραγματικές τάσεις ιστορικής ανάπτυξης και τις ανάγκες των καταπιεζόμενων κοινωνικών στρωμάτων, όσο τις δικές τους επιθυμίες και αντιλήψεις σχετικά με το δέον, το ιδεατό κοινωνικό μοντέλο για τη Ρωσία. Η διανοουμενίστικη έπαρση, η υποτίμηση των πραγματικών κοινωνικών αντιθέσεων και συγκρούσεων και η πρόταξη ενός αφηρημένου ηθικού ιδεώδους, στο οποίο θα πρέπει να υποταχθεί η κοινωνική πραγματικότητα, αποτελούν στοιχεία της ιδεολογίας τους. Αν οι μάζες δεν συμφωνούν με τις ιδεολογικές τους προτιμήσεις τόσο το χειρότερο για αυτές. Άλλωστε οι μάζες δεν εκλαμβάνονται ως πραγματική ιστορική δύναμη, αλλά ως παθητική μάζα, ενώ ως πραγματικό ιστορικό υποκείμενο παρουσιάζονται οι μεγάλες προσωπικότητες, οι διανοούμενοι κ.λπ. Η άλλη όψη του ίδιου νομίσματος είναι η χαρακτηριστική για τους αναρχικούς (βλ. Μπακούνιν) εξιδανίκευση της αυθόρμητης συνείδησης των μαζών, η πρόταξη του αντιδιανοουμενισμού και του άκρατου πρακτικισμού⁵³.

Έτσι, εμφανίζονται δυο βασικές αυταπάτες αναφορικά με τη σχέση θεωρίας - πράξης, διανόησης - λαϊκών μαζών. Η πρώτη αυταπάτη εδράζεται σε ένα διανοουμενίστικο ελιτισμό, στην αντίληψη ότι οι μεγάλες προσωπικότητες δημιουργούν την ιστορία, ενώ οι μάζες παραμένουν παθητική και άμορφη δύναμη που με την αδράνειά τους εμποδίζουν την προοδευτική ανάπτυξη. Η δεύτερη αυταπάτη αναπαράγει την τυφλή πίστη στην αυθόρμητη αυτοχειραφέτηση των μαζών, δίχως την οποιαδήποτε παρέμβαση της διανόησης. Η κάθε συνειδητή παρέμβαση και η παραγωγή θεωρίας που έρχεται σε ρήξη με τις στιγμιαίες διαθέσεις και τις καθημερινές αντιλήψεις των μαζών κρίνεται από τους εκπροσώπους αυτής της άποψης ως σχολαστική και αυταρχική. Η υπέρβαση των παραπάνω αυταπατών προϋποθέτει μια συγκεκριμένη ιστορική ανάλυση της σχέσης διανόησης - λαϊκών μαζών και την κατανόηση της ενότητας θεωρίας και πράξης σε κάθε βαθμίδα της κοινωνικής ανάπτυξης.

Σε αντιδιαστολή με το δεύτερο τύπο διανόησης, οι εκπρόσωποι του τρίτου τύπου διανόησης εργάζονται σθεναρά και συστηματικά στην κατεύθυνση της κριτικής ετεξεργασίας του συσσωρευμένου θεωρητικού κεκτημένου, της θεμελιώδους ανάπτυξης της κοινωνικής θεωρίας στις καινούριες ιστορικές συνθήκες. Κλασικός εκπρόσωπος του τρίτου τύπου διανόησης είναι ο Κ. Μαρξ. Αξίζει να σημειωθεί ότι όταν ο Κ. Μαρξ εργαζόταν στην *Εφημερίδα του Ρήνου* ασκούσε κριτική στο πρωσικό γραφειοκρατικό κράτος και υποστήριζε τα συμφέροντα των φτωχότερων στρωμάτων (των αγροτών του Μοξέλα κ.λπ.) από τις θέσεις της επαναστατικής δημοκρατίας. Η συνεπής επαναστατική κριτική της αστικής κοινωνίας οδήγησε τον Κ. Μαρξ στις θέσεις του προλεταριάτου και στην ανακάλυψη του ιστορικού του ρόλου στη διαδικασία χειραφέτησης της κοινωνίας από τη μισθωτή εκμετάλλευση.

Στην περίπτωση του Κ. Μαρξ, η συνεπής επαναστατική στάση ζωής συνδυάζεται με τη συστηματική κριτική της ανώτερης μορφής του θεωρητικού κεκτημένου τη συγκεκριμένη περίοδο (γερμανική κλασική φιλοσοφία, αγγλική πολιτική οικονομία, γαλλικός ουτοπικός σοσιαλισμός κ.λπ.), την εμφύσηση της μελέτης της αστικής κοινωνίας με τη διερεύνηση των εσωτερικών αντιφάσεων της και την ανάδειξη της αναγκαιότητας μετάβασης στην αταξική κοινωνία. Η υλιστική «ανατροπή» της χεγκελιανής ιδεαλιστικής διαλεκτικής από τον Κ. Μαρξ αποτελεί έκφραση της χαρακτηριστικής για τον τρίτο τύπο διανόησης διαλεκτικής υπέρβασης του θεωρητικού κεκτημένου και την ουσιαστική ανάπτυξη της μεθοδολογίας της

επιστημονικής έρευνας κατά τη μελέτη ενός συγκεκριμένου αντικειμένου (του κεφαλαιοκρατικού κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού).

Η «ανάβαση» στις κορυφαίες πολιτισμικές κατακτήσεις της ανθρωπότητας αποτελεί για τον τρίτο τύπο διανόησης τον αναγκαίο δρόμο για την παραγωγή νέας γνώσης και για την ουσιαστική ανάπτυξη της κοινωνικής επιστήμης, που είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί μόνο από τις θέσεις της προοδευτικής ανάπτυξης της ανθρωπότητας στην κατεύθυνση της υπέρβασης του υποδουλωτικού καταμερισμού εργασίας (συμπεριλαμβανομένης και της αντίθεσης χειρωνακτικής και πνευματικής εργασίας).

Εν κατακλείδι, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι οι επαναστάτες δημοκράτες της δεκαετίας του 1860 έχουν πολλά πράγματα να διδάξουν εκείνους που διαλέγουν στη ζωή τους το δρόμο της σύγκρουσης με την καπιταλιστική βαρβαρότητα. Ειδικά η προσωπικότητα και το έργο του Τσερνισέφσκι αποκτούν τεράστια σημασία για τους στρατευμένους διανοούμενους που αναζητούν με αγωνία την απάντηση στο όσο ποτέ επίκαιρο ερώτημα: *Τι να κάνουμε;*⁵⁴

Σημειώσεις

1. Βλ. L. Bodin (1965), *Οι διανοούμενοι*, Αθήνα: εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος.
2. J. Benda (1998), *Η προδοσία των διανοουμένων*, Αθήνα: Ροές.
3. Α. Γράμσι (1972), *Οι διανοούμενοι*, Αθήνα: Στοχαστής, σ. 58.
4. W. Kohler (1925), *The mentality of apes*, New York: Harcourt, Band World.
5. Βλ. Δ. Πατέλης (1995), λήμμα «διανόηση», *Φιλοσοφικό-κοινωνιολογικό λεξικό*, Αθήνα: Καπόπουλος, τ. β', σσ. 58-59.
6. Βλ. Μ. Δαφέρμος, Ρ. Σαϊάντ (1995), «Επιστήμη και ανθρωπισμός», *Αριστερή Ανασύνταξη*, Νο 6, σσ. 75-85.
7. Κ. Σμιόπουλος (1997), *Διανοούμενοι και καλλιτέχνες, ευτελείς δούλοι της εξουσίας*, Αθήνα, σ. 218.
8. Σχετικά με το ήθος του συγγραφέα, ο Λουκιανός έγραφε: «Να είναι άφοβος, αμερόληπτος, ελεύθερος, φίλος της αλήθειας και της ειλικρίνειας και όπως γράφει ο κομικός ποιητής να λέει "τα σίκα σίκα και τη σκάφη σκάφη", χωρίς να χαρίζεται ούτε στην έχθρα, ούτε στη φιλία, να μη λυπάται, να μη συμπονεί, να μην ντρέπεται κανένα, αλλά να είναι ανέκραιος δικαστής, ανεπηρέαστος απέναντι σε όλους, ώστε να μην αποδίδει στον ένα περισότερο απ' ό,τι πρέπει, [...] να γράφει αυτό ακριβώς που συνέβη, χωρίς να λογαριάζει τι θα πει ο ένας και ο άλλος» (Λουκιανός, *Πώς δει την ιστορία συγγράφειν*, σ. 41).
9. Η ρώσικη λέξη «ιντελιγκέντσια» προέρχεται από το γερμανικό όρο *intelligenz* και το γαλλικό *intelligence*, που έχουν βέβαια διαφορετική σημασία.
10. Π. Λαβρόφ (1993), «Ιστορικές Επιστολές», στο βιβλ. *Διανόηση, Εξουσία, Λαός*, Μόσχα: Ναούκα, σσ. 45-60.
11. Σύμφωνα με την παραδοσιακή αντίληψη, η όρος «ιντελιγκέντσια» χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά το 1866 από το συγγραφέα και κριτικό της λογοτεχνίας P.D. Poborikin, ο οποίος τόνισε ως το «το πιο μορφωμένο, πολιτισμένο και πρωτοπόρο στρώμα της κοινωνίας». Οι τελευταίες έρευνες φανέρωσαν ότι αυτός ο όρος χρησιμοποιούνταν ήδη το 1836 στο ημερολόγιο του ρώσου ποιητή V. Zhukovskii. Κατά την άποψη του ίδιου, η ιντελιγκέντσια αποτελεί ένα συγκεκριμένο ηθικό τρόπο συμπεριφοράς και εκφράζεται στην ενότητα μεταξύ λόγων και έργων [βλ. Ν. Μπαλασόφ (2000), «Η ρώσικη ιντελιγκέντσια στην κλασική της μορφή ως σημαντικό υποκείμενο διαμόρφωσης του ζωντανού πολιτισμού της Ρωσίας το 19ο-20ό αιώνα», *Ρώσικη Ιντελιγκέντσια*, Μόσχα: Ναούκα, σ. 231].
12. Β. Λένιν (1980), *Πλήρης συλλογή έργων* (στη ρώσικη γλώσσα), Μόσχα: εκδ. Πολιτίτσесκοί Λιτερατούρι, τ. 21, σσ. 255-262.
13. Τα μικροαστικά στρώματα της πόλης (μεσάνι) αποτελούσαν μια ιδιαίτερη κατεστημένη τάξη, τα δικαιώματα της οποίας ουσιαστικά δεν διέφεραν από τα δικαιώματα των αγροτών [Γ. Πλεχάνοφ (1958), *Εκλεκτά φιλοσοφικά έργα*, Μόσχα, εκδ. Σοσιαλνο-οικονομίσεςκοί Λιτερατούρι, σ. 58].

14. Γ. Πλεχάνοφ (1958), *Εκλεκτά φιλοσοφικά έργα*, Μόσχα: εκδ. Σοσιαλντο-οικονομίστασχοι Λιτερατούρι, σ. 60.
15. Βέβαια, υπήρχαν αρκετοί επαναστάτες δημοκράτες με αριστοκρατική καταγωγή, όπως, για παράδειγμα, ο Χέρτσεν, ο Πίσσαρεφ κ.ά. Όμως, η κοινωνική βάση του εν λόγω κινήματος ήταν αναμφίβολα οι ραζινοτόντοι.
16. Β. Μπελίνσκι (1948), *Έργα*, Μόσχα: Γκοσ. Ιζντ. Χουντ. Λιτερ. τ. 2, σ. 446.
17. Β. Λένιν (1980), *Πλήρης συλλογή έργων* (στη ρώσικη γλώσσα), Μόσχα: εκδ. Πολιτίτισεσχοι Λιτερατούρι, τ. 18, σ. 384.
18. Ν. Τσερνισέφσκι (1984), *Μελέτες για την γκογκολική περίοδο της ρώσικης λογοτεχνίας*, Μόσχα: Χουντό-ζεστβεναγια Λιτερατούρα, σ. 374.
19. Ν. Τσερνισέφσκι (1974), *Συλλογή έργων σε 5 τόμους*, Μόσχα: Πράβντα, σ. 414.
20. Ι. Τουργκένεφ (1964), *Έργα*, Μόσχα: Ναούκα, τ. 8, σ. 176.
21. Ν. Τσερνισέφσκι (1988), *Πρόλογος*, Μόσχα: Σοβιέτσαγια Ροσίγια, σ. 121.
22. Χαρακτηριστικός για την κατανόηση της κατάστασης των λαϊκών ηθών της Ρωσίας την περίοδο αυτή είναι ο πίνακας του Β. Περόφ, *Ο επιτάφιος στο χωριό*. Σ' αυτό τον πίνακα απεικονίζονται οι πιστοί του χωριού ενώ βγαίνουν από την ταβέρνα μεθυσμένοι και παραπατούν μέσα στη λάσπη. Ο παπάς με πολλή δυσκολία κατεβαίνει τα σκαλοπάτια της ταβέρνας και ο διάκονος κείτεται υπό την επήρεια του αλκοόλ.
23. Ν. Τσερνισέφσκι (1988), *Πρόλογος*, Μόσχα: Σοβιέτσαγια Ροσίγια, σ. 223.
24. Β. Λένιν (1980), *Πλήρης συλλογή έργων* (στη ρώσικη γλώσσα), Μόσχα: εκδ. Πολιτίτισεσχοι Λιτερατούρι, τ. 26, σ. 107.
25. Δ. Πίσσαρεφ (1987), *Πρέπει να ονειρευόμαστε*, Μόσχα: Σοβιέτσαγια Ροσίγια, σ. 373.
26. «[...] σύντομα θα έχουμε εξέγερση και, αν γίνει, θα συμμετάσχω οπωσδήποτε σ' αυτή» [Ν. Τσερνισέφσκι, *Πλήρης συλλογή έργων* (1949), Μόσχα: Χουντόζεστβεναγια Λιτερατούρα, τ. 1, σ. 419].
27. Ν. Τσερνισέφσκι (1949), *Πλήρης συλλογή έργων σε 15 τόμους*, Μόσχα: Χουντόζεστβεναγια Λιτερατούρα, τ. 3, σ. 304.
28. Ν. Ντομπρολιούμποφ (1963), *Πλήρης συλλογή έργων*, Λένινγκραντ: Χουντόζεστβεναγια Λιτερατούρα, τ. 6, σ. 126.
29. Ο.π., τ. 2, σ. 138.
30. Ι. Τουργκένεφ (1964), *Έργα*, Λένινγκραντ: Μοσβά, τ. 8, σ. 609.
31. Ι. Τουργκένεφ (1987), *Εκλεκτά έργα*, Μόσχα: Χουντόζεστβεναγια Λιτερατούρα, σ. 521.
32. Ν. Τσερνισέφσκι (1974), *Συλλογή έργων σε 5 τόμους*, Μόσχα: Πράβντα, σ. 464.
33. Σύμφωνα με μια εκδοχή, η μορφή του Κιρσάνοφ απεικονίζει την πραγματική ιστορία της συνάντησης του διάσημου ρώσου επιστήμονα και ιδρυτή της υλιστικής κατεύθυνσης στη Φυσιολογία και Ψυχολογία, Ι. Σέτενοφ, με τη σύζυγό του [Ν. Μπογκοσλόφσκι (1955), Ν.Γ. Τσερνισέφσκι, Μόσχα: Μολοντάγια Γκράντντα, σ. 457].
34. Γκαίτε (1982), *Φάουστ*, Αθήνα: Αστήρ, α' μέρος, σ. 38.
35. Βλ. Β. Βαζιούλιν (1988), *Η Λογική της ιστορίας*, Μόσχα: Μισλ, σ. 199.
36. Ν. Τσερνισέφσκι (1997), *Τι να κάνουμε*, Μόσχα: Πράβντα, σ. 410.
37. Δ. Πίσσαρεφ (1987), *Πρέπει να ονειρευόμαστε*, Μόσχα: Σοβιέτσαγια Ροσίγια, σ. 326.
38. Η χαρακτηριστική για τους διαφωτιστές θεωρία του έλλογου εγωισμού άσκησε σημαντική επίδραση στη διαμόρφωση των απόψεων του Τσερνισέφσκι: σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, ο άνθρωπος, ακολουθώντας το έλλογο κατανοημένο προσωπικό του συμφέρον, το οποίο απορρέει από τη «φύση» του, μπορεί ταυτόχρονα να είναι χρήσιμος και στους άλλους ανθρώπους. Η αβίαστη, ολόπλευρη ανάπτυξη της «φύσης» του οδηγεί τον άνθρωπο σε μια κοινωνικά προσανατολισμένη δραστηριότητα. Οι απόψεις του Τσερνισέφσκι υπερβαίνουν τα όρια της θεωρίας του έλλογου εγωισμού, διότι αυτός άρχισε να επικεντρώνει την προσοχή του από την αντίληψη περί εναρμόνισης του ατόμου με τη «φύση» του στην αναγκαιότητα μετασχηματισμού της τεχνικής βάσης και της κοινωνικής οργάνωσης της ανθρώπινης εργασίας.
39. Ν. Τσερνισέφσκι (1987), *Τι να κάνουμε*, Μόσχα: Πράβντα, σ. 329.
40. Δ. Πίσσαρεφ (1987), *Πρέπει να ονειρεύεσαι*, Μόσχα: Σοβιετική Ρωσία, σ. 233.
41. Συλλογικό έργο γάλλων πανεπιστημιακών (1991), *Διανοούμενοι: ποιος είναι ο ρόλος τους*, Αθήνα: Ροές, σ. 69.
42. Ι. Ρέτιν (1960), *Για την τέχνη*, Μόσχα: Ακαδ. Ισκουστβ. ΕΣΣΔ, σ. 26.
43. Η διάκριση των τριών τύπων διάνοησης πραγματοποιήθηκε σε σεμινάριο φοιτητών από τον Β.Α. Βαζιούλιν, καθηγητή της Φιλοσοφικής Σχολής του Κρατικού Πανεπιστημίου Λομονόσοφ της Μόσχας.
44. Δ. Πίσσαρεφ (1956), *Έργα σε 4 τόμους*, Μόσχα: Γκοσ. Ιζντάτ. Χουντόζεστβενοί Λιτερατούρι, τ. 4, σ. 211.
45. Γκαίτε (1982), *Φάουστ* (μεταφρ. Ι. Πανλάκη), Αθήνα: Αστήρ, α' μέρος, σ. 10.
46. Ο.π., σ. 88.

47. Ο.π., σ. 32.

48. Ο.π., σ. 37.

49. Ο.π., σ. 9.

50. Ο.π., σ. 10.

51. Βλ. Ε. Μπιταάκης (1983), *Θεωρία και πράξη*, Αθήνα: Gutenberg. Του ίδιου (1983), *Κ. Μαρξ ο θεωρητικός του προλεταριάτου*, Αθήνα: Gutenberg.

52. Αυτή η γελοιογραφική εικόνα της επαναστατικής διάνοησης παρουσιάστηκε από τον Ντοστογιέφσκι στο μυθιστόρημα *Δαιμονισμένοι*. Στην ίδια κατεύθυνση κινήθηκε και το βιβλίο *Ορόσημα* (Βέχι) που εξέδωσε το 1909 μια ομάδα διανοουμένων του κόμματος των καντέτων (Ν. Μπερντιάεφ, Σ. Μπουλγκάκοφ, Σ. Φρανκ, Μ. Γκεχερόσόν κ.ά.). Η κριτική της επαναστατικής διάνοησης της Ρωσίας πραγματοποιήθηκε από τις θέσεις του μεγαλορώσι-κου σοβινισμού και του θρησκευτικού ανορθολογισμού. Η μετάνοια και η «επιστροφή στις ρίζες» κατά τα πρότυπα των σλαβόφιλων (ορθοδοξία, απολυταρχία, λαϊκότητα) θεωρήθηκε ως μοναδικός δρόμος λύτρωσης της διάνοησης από τις «αμαρτίες» της. Ο χαρακτηριστικός –για τους συγγραφείς του βιβλίου *Ορόσημα*– πνευματικός αριστοκρατισμός, η διανοουμενίστικη έπαρση, η περιφρόνηση και η απέχθεια για τα εκμεταλλευόμενα κοινωνικά στρώματα εκφράστηκαν στη παρακάτω ρήση του Μ. Γκεχερόσόν: «[...] εμείς όχι μόνο δεν πρέπει να ονειρευόμαστε τη συνένωση με το λαό, αλλά θα πρέπει να τον φοβόμαστε [...] και θα πρέπει να ευλογούμε την εξουσία που με τα σπαθιά και τις φυλακές ακόμα μας προφυλάσσει από τη λαϊκή οργή» [Ν. Μπερντιάεφ κ.ά. (1991), *Ορόσημα της διάνοησης στη Ρωσία*, Μόσχα: Μολοντάγια Γκβάρντια, σ. 101].

53. Βλ. Α. Χρύσης (1996), *Φιλοσοφία και χειραφέτηση*, Αθήνα: εκδ. Ιδεοκίνηση.

54. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ο Β. Λένιν έδωσε στο γνωστό βιβλίο του τον τίτλο του μυθιστορήματος του Ν. Τσερνισέφσκι. Ο Β. Λένιν διάβασε πέντε φορές αυτό το μυθιστόρημα, που επέδρασε ουσιαστικά στη διαμόρφωση της προσωπικότητάς του.

